

Ад даўніны да Савецкай улады (да 1917 году)

ЗЯМЛЯ НАШЫХ ПРОДКАЎ	19
З сёвай даўніны.....	19
МСЦІСЛАЎ І МСЦІСЛАЎСАЕ КНЯСТВА (XII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI)	27
У ВЯЛІКІМ КНЯТВЕ ЛІТОЎСКІМ	29
Грунвальд.....	33
Гонар зямлі нашай	35
У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ	37
Мсціслаў – галоўны горад ваяводства (другая палова XVI – XVIIIст.)	37
МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА МСЦІСЛАВА Ў XIV – XVIIIСТСТ	44
.....	
АРХІТЭКТУРА МСЦІСЛАВА XVII – XIXСТСТ	50
Пустынскі Успенскі манастыр (мужчынскі)	54
Ануфрыеўскі манастыр	56
Мазалаўскі манастыр	57
У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ	58
У часы прыгоннага права	66
Стальпінская аграрная рэформа	69
Асвета на Мсціслаўшчыне ў XVIII – пачатку XXст.	70
Звязаў іх лёс з Мсціслаўшчынай	77

ЗЯМЛЯ НАШЫХ ПРОДКАЎ

З сёвай даўніны

СТАРОНКА 19

Помнікі мінуўшчыны праз смугу стагоддзяў данеслі звесткі пра жыццё далёкіх продкаў. На Мсціслаўшчыне іх вывучалі вучоныя С. А. Дубінскі, А. М. Ляўданскі, Е. Р. Раманаў, М. М. Турбін, С. Ю. Чалоўскі, Л. Д. Побаль, Л. В. Аляксееў, М. А. Ткачоў, Т. Е. Кузьміна, А. А. Трусаў, Г. В. Штыхаў, А. А. Мяцельскі, А. А. Седзін, С. Ю. Чалоўскі, Я. Г. Вяржбіцкі. Археалагічныя даследаванні мінулага краю даюць падставу зрабіць выснову, што тут, у басейне Сажа і яго прытокаў, даўным-даўно жылі ўсходнебалцкія і славянскія плямёны радзімічаў, якія займаліся жывёлагадоўляй, земляробствам, паляваннем, вялі гандаль.

Археалагічныя помнікі размешчаны ў асноўным у цэнтральнай, паўночна-ўсходняй і ўсходняй частках раёна. У чатырох з 13 сельскіх саветаў (Доўгавіцкім, Забалацкім, Падсолтаўскім і Ракшыньскім) іх зусім няма, а самая вялікая колькасць размяшчаецца ў Лютненскім, Сапрынавіцкім і

Ходасаўскім сельскіх саветах. Усяго ў раёне знаходзіцца 40 археалагічных помнікаў, 19 — архітэктурных, 86-гістарычных.

З агульнай колькасці археалагічных помнікаў на тэрыторыі Мсціслава і ў яго ваколіцах археолагі выявілі 21 гарадзішча ранняга жалезнага веку і ранняга феадалізму розных тыпаў: мысавыя, узгоркавыя і балотныя; 11 курганоў і курганных могільнікаў, 8 селішчаў. Як бачым, селішчаў вядома значна менш, чым гарадзішчаў, таму што яны не маюць знешніх прыкмет равоў, валоў, што стварае цяжкасці пры іх пошуку.

З'яўленне гарадзішчаў звязана з эпохай патрыярхату і пераходам насельніцтва да заняткаў жывёлагадоўляй і земляробствам. Яны сустракаюцца як авальнай, так і прадаўгаватай формы, плошча іх невялікая. Амаль усе абследаваны, але раскопкі не ўсюды праводзіліся.

Курганы ўзніклі ў Беларусі на мяжы 3-га і 2-га тысячагоддзяў да нашай эры. Яны вядомы яшчэ пад назвамі капцы, валатоўкі, французскія або шведскія магілы. На самой справе курганы не маюць ніякага дачынення да шведаў, французав і ці іншых чужынцаў. Гэта пахаванні нашых продкаў. З многімі з іх звязаны легенды, якія расказваюць аб гэтых незвычайных пагорках. Шмат таямніц далёкага мінулага хаваюць задзірванелыя «маўчуны».

І як тут не прыгадаць цудоўныя радкі з паэмы «Курган» Я. Купалы:

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай,
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Уздзірванелы курган векавечны.

Тры курганы, што размешчаны ў раёне, невялікія па памерах. Восем курганных могільнікаў больш унушальныя. Яны належаць да эпохі ранняга жалезнага веку і ранняга феадалізму (X—XIII стст.), да эпохі Кіеўскай Русі.

СТАРОНКА 20

Мсціслаў

Гарадзішча Дзявочая гара. Ранняга жалезнага веку. Помнік язычніцкага культу I тысячагоддзя да н. э. — I тысячагоддзя н. э. Размешчана ў паўночнай частцы Мсціслава на мысе высокага правага берага р. Віхры. Вышыня над узроўнем вады ў рацэ больш за 10 м. Пляцоўка памерам 108*48 м умацавана па краі валам вышынёй каля 2,5 м. Паводле падання, гара на мысе нібыта была насыпана дзяўчатамі. Назва сведчыць пра сувязь яе з культам язычніцкага жаночага божышча, багіні-дзевы. Адкрыў у 1893 г. Е. Р. Раманаў; абследавалі ў 1926 г. А. М. Ляўданскі і С. А. Дубінскі, у 1978 г. М. А. Ткачоў, у 1959—1960 гг. раскопкі праводзіў Л. В. Аляксееў. Культурны пласт — 0,4-0,6 м.

Выяўлена невялікая колькасць керамікі ранняга бронзавага веку, шмат керамікі днепра-дзвінскай культуры і ранняга этапа зарубінецкай. Частка посуду аздоблена штрыхамі. Знойдзена сярэднелатэнская фібула, два грузікі

дзякоўскага тыпу, абломак касцяной восці, серп, серпападобны нож, касцяныя пацеркі, шкляныя бранзалеты (XII—XIII стст.), жалезныя наканечнікі стрэл (XVII ст.) і інш. У мацерыку выяўлены ямы — прамавугольная і дробная бясформенная, у якой знойдзена некалькі чарапных касцей дзіцяці (верагодна, рэшткі ахвярапрынашэння). Верхняя частка культурнага пласта ў старажытнасці скапана для падсыпкі вала, які дасыпаўся і ў пачатку нашай эры. Паверхня вала для трываласці была абкладзена жэрдка-мі. У XII — XVII стст. выкарыстоўвалася як сховішча для абароны мясцовага насельніцтва.

Гарадзішча Замкавая гара. З'яўляецца першапачатковым цэнтрам старажытнага Мсціслава, знаходзіцца ў цэнтры горада на высокім правым беразе р. Віхры. Узвышаецца на 20 м над узроўнем вады ў рацэ. Абкружана шырокімі (каля 60—100 м) ярамі глыбінёй больш за 25 м. Пляцоўка плошчай каля 2 га была ўмацавана па перыметры кальцавым валам (захаваўся паўднёва-ўсходні ўчастак). Першыя летапісныя звесткі пра гарадзішча адносяцца да 1135 г. Абследавалі ў 1893 г. Е. Р. Раманаў, у 1925 г. А. М. Ляўданскі, у 1928 г. С. А. Дубінскі, у 1978 г. М. А. Ткачоў. Раскопкі праводзіў у 1956 - 1985 гг. Л. В. Аляксееў (ускрыта больш за 1200 м²). Культурны пласт — 3 м. Ускрыты рэшткі жылых дамоў з глінабітнымі печамі, свірнаў, хлявоў, паграбоў, вымасткі дзвюх вузкіх вуліц (у напрамках захад — усход і паўднёвы захад — паўночны ўсход). Падворкі звычайна масцілі бярвёнамі і абгароджвалі частаколам ці жэрдкамі. Самая ранняя пабудова датуецца 1204 г.

Знойдзена разнастайная кераміка, шыферныя прасліцы, шкляныя бранзалеты і пацеркі, ювелірныя вырабы з каляровых металаў, касцяныя і самшытавыя грабяні, замкі, ключы розных тыпаў, нажы, сякеры, наканечнікі стрэл і арбалетныя балты, тыглі і ліцейныя формы, ажурныя скураныя чаравікі, лапці-поршні і інш. Сярод найболей цікавых знаходак — касцяныя пласціны з розным арнамантам, асколкі шклянога бакалаз арабскім надпісам, крыжы-энкаліпіёны, на адным з якіх выгравіраваны словы: «Богородица помогай» (першая трэць XIII ст.), шахматная ладдзя і пешка.

Пасад. Размяшчаўся на ўсход і захад ад гарадзішча, існаваў у XII — XVIII стст. З'явіўся на месцы пасе-лішча X — XI стст., якое папярэднічала «граду Мсціславу». Даследавалі ў 1957 г. Л. В. Аляксееў, у 1981 — 1987 гг. А. А. Трусаў, у 1981 і 1987 гг. М. А. Ткачоў, у 1987 г. - А. А. Мяцельскі.

СТАРОНКА 21

Знойдзены кераміка X — XI стст., калчападобнае крэсіва і грэбень X — XII стст. Пасад абмежаваны на захад сучаснай вуліцай Леніна, на поўдзень тэрыторыяй паміж вуліцамі Кірава і Савецкай і зонай вакол замкавага рова.

Селішча-1. Знаходзіцца на паўночна-ўсходнім ускрайку Мсціслава на адлегласці 0,4 — 0,6 км ад р. Віхры.

Селішча выцягнута ў паўночным напрамку, яго даўжыня — 0,5 — 0,6 км, шырыня — 0,1—0,2 км. Быў сабраны пад'ёмны матэрыял. Гэта ў

асноўным фрагменты ганчарнай керамікі XVII-XVIII стст. Знойдзена адна руская манета, датаваная 1749 г.

Селішча Віхра-1. Знаходзіцца на правым беразе аднайменнай рэчкі на адлегласці 0,2 км ад яе і 0,1—0,15 км ад мсціслаўскіх крыніц (у раёне ўрочышча Бялкова). Праз гэтае поле, нават закранаючы край помніка, праходзіць палявая дарога Мсціслаў — Лютня.

Селішча мае амаль круглую форму, яго даўжыня — 0,1—0,2 км, шырыня — 0,05-0,1 км.

Пад'ёмны матэрыял даволі шматлікі. Гэта ганчарны посуд XVI — XVIII стст., даволі вялікі фрагмент зялёнапаліванай масы XVIII ст., некалькі каваных вырабаў, фрагменты пацініраванага шкла.

Селішча Віхра-2. Знаходзіцца на левым беразе аднайменнай рэчкі на адлегласці 0,4 — 0,5 км ад яе і 0,05 — 0,15 км ад лесу. Побач праходзіць палявая дарога Лютня — Зарэчча.

Селішча выцягнута з поўдня на поўнач, яго даўжыня — 0,4 — 0,6 км, шырыня — 0,05 — 0,15 км.

Пад'ёмны матэрыял складаецца з нешматлікіх знаходак ганчарнай керамікі XVII-XVIII стст.

Селішча вёскі Зарэчча (уваходзіць у межы Мсціслава). Знаходзіцца на паўночна-заходнім ускрайку вёскі. Пачынаецца адразу пасля сялянскіх сядзіб і ўзвораецца пад агароды.

Селішча выцягнута з поўдня на поўнач, яго даўжыня — 0,6 — 0,8 км, шырыня — 0,15 — 0,2 км.

Знаходкі шматлікія, у асноўным фрагменты бытавога непаліванага посуду (венцы, сценкі, донцы). Адкрыты і абследаваны ў 1992 г. А. У. Салапонавым.

СТАРОНКА 23

Капачоўскі сельсавет

Вёска Асмолавічы

Гарадзішча. Ранні жалезны век. V ст. да н. э. — V ст. н. э. Знаходзіцца за 0,1 км на поўдзень ад вёскі, на левым беразе забалочанага ручая, па пагорку, што ўзвышаецца над поймай на 4—5 м. Пляцоўка памерам 37 x 17 м выцягнута з поўначы на поўдзень. Па краі ўмацавана валам, які з боку поля дасягае вышыні 2,5 м. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Культурны пласт у шурфах — 0,45—1,3 м, насычаны абломкамі ляпной керамікі, касцямі, вугалем і камянямі. Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

А на паўночна-ўсходняй ускраіне вёскі, каля старых могілак, — **курганны могільнік**. Два насыпы вышыняй 1,3 м, дыяметрам 6 м. Выявіў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Шыргі

Курган. За 0,5 км на захад ад вёскі, ва ўрочышчы Віскаўшчына, за р. Кашанкай. Вышыня — 1,5 м, дыяметр — 10 м. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў.

Лютненскі сельсавет

Вёска Банькаўшчына

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе дан. э. — 1-ае тысячагоддзе н.э. Згадваецца ў 1634 г. Знаходзіцца за 1 км на захад ад вёскі на мысе правага берага р. Чорнай, ва ўрочышчы Гарадок. Пляцоўка авальная, памерам 28х20 м, мае па краі абарончы вал, а таксама тры валы з поўдня і ўсходу, якія падковай ахопліваюць гарадзішча. Адкрыў у 1960-ыя гады Л. В. Аляксееў, абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў. Культурны пласт не выяўлены. З'яўлялася гарадзішчам-сховішчам. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Кандратаўск

Курганны могільнік. Ранні феадалізм X—XIII стст. У вёсцы на правым беразе р. Віхры — 13 насыпаў вышынёй 1,5—2 м, дыяметрам 8—10 м, маюць добрую захаванасць. Адкрыў і абследаваў М. А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Лютня, цэнтр сельсавета.

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе да н. э. — 1-ае тысячагоддзе н. э. За 0,3 км на захад ад вёскі на мысе левага берага р. Гаранка. Узвышшаецца над балоцістай поймай ракі на 12—13 м. Пляцоўка памерам 34х23 м умацавана з боку поля (паўночна-заходняга) валам 5 м. Вядома з 1873 г., абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў.

Вёска Рэжавец

Гарадзішча. Масавага тыпу, знаходзіцца ў 1,5—2 км ад вёскі на беразе рачулки.

Вёска Старое Сяло

Тры гарадзішчы: першае — ва ўрочышчы Труханава (Гарадок), другое — ва ўрочышчы Каменшчына (Батарэя) за 0,4 км ад вёскі, трэцяе — ў Старым Сяле.

Селішча. Непадалёку ад вёскі. У 1978 г. помнік абследавала Т. Е. Кузьміна. Грубалежная кераміка 1-га тысячагоддзя н. э.

Вёска Чарнілава

Курган. За 2 км на захад ад вёскі на правым беразе безыменнай рачулки. Вышыня — каля 1 м, дыяметр — 8 м. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў.

СТАРОНКА 24

Мазалаўскі сельсавет

Вёска Мазалава, цэнтр сельсавета.

Гарадзішча. Ранні жалезны век. VII ст. да н. э. — II ст. н. э. (мілаградская і зарубінецкая культуры) і ранні феадалізм XII—XIII стст. (эпоха Кіеўскай Русі). Мясцовая назва — Тарэлка. Знаходзіцца за 0,8 км на поўдзень ад вёскі на высокім правым беразе р. Белая Натапа. Пляцоўка

авальная, памерам 31x26 м, умацавана валамі: кальцавым (вышыня 1,7 м) па краі і дугападобным з поўдня, усходу і захаду і двума невялікімі з захаду і ўсходу (вышыня—0,6—0,8 м). Схілы валоў і абарончы роў густа параслі хмызняком. Адкрыў у 1960-ыя гады Л.В.Аляксееў, абследаваў у 1967 г. Г. В. Штыхаў, у 1978 г. М.А.Ткачоў. Шурфоўкай выяўлены культурны пласт 0,45—0,5 м. У ім знойдзены вуголле, ляпная і ганчарная кераміка. Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Селішча. Ранні феадалізм (X — XIII стст.). З паўднёвага боку — гарадзішча. Плошча больш за 1 га. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Куркаўшчына

Гарадзішча. Ранні жалезны век. V ст. да н.э. — V ст. н. э. Знаходзіцца за 0,1 км на поўнач ад вёскі. Пляцоўка курганападобнай формы, выцягнутая ў плане, памерамі 35x12 м. моцна пашкоджана ярамі і траншэямі. Вал і роў не выяўлены. Адкрыў у 1926 г. С.А.Дубінскі, абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Культурны пласт прасочаны ў траншэях. Знойдзены вуголле, абгарэлае дрэва, фрагменты керамікі. Раскопкі не праводзіліся. Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Мушынскі сельсавет

Вёска Добрае

Гарадзішча. Ранні феадалізм XI — XIII стст. (эпоха Кіеўскай Русі). За 2 км на поўдзень ад вёскі. Займае высокі абрывісты бераг р. Белая Натапа, узвышаецца над поймай на 20 м. Пляцоўка памерамі 75x45 м з захаду і часткова з поўдня ўмацавана земляным валам вышынёй каля 1 м і ровам глыбінёй 4 м. Моцна пашкоджана ярамі і веснавымі водамі. Вядома з 1873 г., абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў. Шурфоўкай і зачысткай у сценах і ярах прасочаны культурны пласт каля 0,3—0,4 м, у якім знойдзена ганчарная кераміка.

Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі.

Вёска Дубейкава

Курганны могільнік. Ранні феадалізм XI—XIII стст. (эпоха Кіеўскай Русі). У цэнтры вёскі, каля калгаснай фермы і на прысядзібных участках. 21 насып вышынёй 0,5—1,8 м, дыяметрам 6—9 м. Адкрыў у 1889 г. і даследаваў у 1890 г. Е.Р.Раманаў, абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў.

Е.Р.Раманаў раскапаў тры насыпы, у якіх былі знойдзены шклянныя пазалочаныя пацеркі, бразготка, шкляное колца, жалезны нож.

Матэрыялы раскопак Е.Р.Раманава захоўваюцца ў Гісторыка-этнаграфічным музеі Літоўскай Рэспублікі.

Вёска Залачэва

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе да н. э.—1-ае тысячагоддзе н. э. (мілаградская і зарубінецкая культуры). За 1,5 км на

поўнач ад вёскі навысокім левым беразе р. Белая Натапа, за калгасным садамі і полем.

СТАРОНКА 25

Ад плато аддзелена ровам шырынёй 18—20 м. Пляцоўка амаль трохкутнай формы памерамі 60х60 м, з боку поля ўмацавана валам вышынёй 3,5-4,5 м. Абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Культурны пласт 0,3 м выяўлены толькі на паўночнай ускраіне, кераміка не знойдзена.

Раздэльскі сельсавет

Вёска Бель

Гарадзішча. За 1,5 км на поўнач ад вёскі, за 0,25 км ад дарогі Мсціслаў—Горкі. Знаходзіцца на левым баку безыменнага ручая, на ўзгорку, што ўзвышаецца над Забалочанай поймай. Мясцовая назва — Пячоры. Пляцоўка роўная, набліжаная да трохкутнай формы. Мае памеры: з поўначы на поўдзень 18 м і з захаду на ўсход 20 м. Яе вышыня над поймай — 5 м. З поўдня прасочваецца роў глыбінёй да 1,5 м, шырынёй 8 м, з поўначы — дадатковы падковападобны вал вышынёй 2,8 м (над поймай), шырынёй 10 м, даўжынёй 20 м. Паміж імі і пляцоўкай — роў шырынёй 7 м. Вал з паўднёвага боку моцна пашкоджаны, а роў перасыпаны на шырыню 4 м.

Помнік выяўлены і абследаваны ў 1988 г. А. А. Седзіным.

Вёска Беразетня

Гарадзішча. У 1,5 км на паўночны захад ад вёскі. Пабудавана на мысе, што ўваходзіць улукавіну безыменнага ручая. Мясцовая назва — Лісічы Гарадок. Авальная пляцоўка памерамі 13,5х10,5 м арыентавана з усходу на захад, нахілу не мае. Яе вышыня над тальвегам рова—5 м. Умацавана кальцавым валам, вышыня якога з усходняга бакоў—1,5 м, у мысавай частцы — 0,5 м. Роў агінае гарадзішча з паўднёвага, заходняга і паўночна-заходняга бакоў. З паўднёвага ўсходу — роў глыбінёй да 2 м, шырынёй 12 м. З усходняга і паўночна-ўсходняга бакоў ён заплывае ў выніку ўзворвання поля. Гарадзішча задзернавана. Пляцоўка пашкоджана лісінымі норами.

Помнік выяўлены і абследаваны ў 1988 г. А.А.Седзіным.

Сапрынавіцкі сельсавет

Вёска Аслянка

Гарадзішча. Балотнага тыпу. Каля ракі Гарадня паблізу вёскі.

Вёска Новыя Віхры

Курганны могільнік. Ранні феадалізм. X—XIII стст. За 0,5 км на ўсход ад вёскі за р. Віхрай. Уздоўж правага нізкага берага выцягнуты 18 насыпаў, падзеленыя затокай на дзве групы (у адной 11, у другой 6 курганоў). Вышыня — 0,8 — 2 м, дыяметр — 14—16 м. Яшчэ адзін курган знаходзіцца залугам на краі лесу. Вядомы з 1873 г. Абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Пячкоўка

Курган. У цэнтры вёскі на краі старога пясчанага кар'ера. Вышыня — 1,6 м, дыяметр — 8 м. Адкрыў у 1892 г. С. Ю. Чалоўскі (раней тут быў курганны могільнік). Абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў.

Вёска Разанцы

Селішча. На левым беразе р. Віхры, пры ўездзе ў вёску з Новых Віхран. Папсавана дарогай, якая тут раздвойваецца, і невялікімі ярамі. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Культурны пласт 1,5 м. У абрыве вакол дарогі, што вядзе ў вёску, выяўлены сляды пажараў, абпаленае дрэва, рэшткі печак-каменак, попел, косці жывёл.

СТАРОНКА 26

Пры зачыстцы сабраны ганчарная кераміка XII—XVII стст., фрагменты гаршкападобнай кафлі XV ст. Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Курганны могільнік. Ранні феадалізм. X—XIII стст. На паўднёва-ўсходнім краі калгаснага сада, на левым беразе р. Віхры. Пяць насыпаў вышыняй 0,8 — 2 м, дыяметрам 5 — 9 м. Два курганы густа параслі кустамі. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Сялецкі сельсавет

Вёска Сялец

Курганны могільнік. За 1,8 км назахад ад месца былога вадзянога млына сярод лугу на правым беразе р. Чорная Натапа два насыпы вышыняй 1,3 і 1,7 м, дыяметрам 16 і 18 м. Адкрыў і абследаваў у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Ходасяўскі сельсавет

Вёска Краснае

Гарадзішча. За 4 км на паўночны захад ад в. *Ходасы*.

Селішча 1-га тысячагоддзя н.э. Сабрана кераміка грубалепная і з расчосамі позняга этапу зарубінецкай культуры, ганчарная раннефеадальнага часу, шлак, гліняная абмазка. Адкрыў і абследаваў у 1925 г. Я.Г.Вяржбіцкі. Калекцыя захоўваецца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Вёска Усполле

Гарадзішча. Ранні жалезны век. VII ст. да н. э. — IV ст. н. э. (днепрадзвінская і зарубінецкая культуры). За 0,5 км на поўдзень ад вёскі на правым балоцістым беразе р. Чорная Натапа, на пагорку. Пляцоўка авальная, памерам 43х28 м, з агульным схілам з захаду на ўсход. Гарадзішча і яго схілы густа параслі бярэзнікам. Вядома з 1873 г. Абследавалі ў 1893 г. Е.Р. Раманаў, у 1960-ыя гг. Л.В.Аляксееў, у 1978 г. М.А.Ткачоў. Шурфоўкай высветлена, што культурны пласт у цэнтры пляцоўкі 1,2 м насычаны вуголлем, касцямі жывёл, ляпной керамікай. Матэрыялы раскопак захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Курганны могільнік-1. На паўднёвы захад ад вёскі, ў калгасным садзе тры насыпы вышыняй 1,5—2,5 м, дыяметрам 6—9 м. Вядомы з 1873 г. Абследавалі ў 1893 г. Е. Р. Раманаў, у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Курганны могільнік-2. На паўднёвы ўсход ад вёскі ўздоўж дарогі. Два курганы вышыняй 2 і 2,5 м, дыяметрам 8 і 9 м. Вядомы з 1873 г. Абследавалі ў 1873 г. Е. Р. Раманаў, у 1978 г. М.А.Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Вёска Ходасы

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе да н. э.—1-ае тысячагоддзе н. э. Ранні феадалізм. За 0,5 км на поўдзень ад вёскі ва ўрочышчы Гарадок. Займае выступ высокага левага берага р. Белая Натапа. Пляцоўка авальная, памерамі 45х22 м, выцягнута па лініі паўночны ўсход — паўднёвы захад. Умацавана валам вышыняй 1—3,5 м. З боку берагавога плато знаходзіцца роў шырынёй больш за 10 м, глыбінёй 2,5 —3 м, з поўдня і захаду забалочаная нізіна. З усходу па схіле праходзіць тэраса.

СТАРОНКА 27

Культурны пласт — 0,4—0,45 м. Знойдзены ляпная і ганчарная кераміка, косці жывёл, камяні. Пляцоўка добра захавалася. Адкрыў у 1926 г. А. М. Ляўданскі, абследаваў у 1978 г. М. А. Ткачоў. Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Чырвонагорскі сельсавет

Вёска Каробчына

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе да н. э. — 1-ае тысячагоддзе н. э. За 1,5 км на ўсход ад вёскі на высокім правым беразе р. Віхра. Густапарасло лісавым лесам. Пляцоўка памерамі 46х17 м мае выцягнутую форму, нахіл з поўдня на поўнач. Па краі ўмацавана валам вышыняй з паўднёвага боку больш за 7 м, з астатніх бакоў каля 1,5 м. Паўночны, усходні і заходні краі гарадзішча вельмі стромкія, вышыняй больш за 12,5 м, абмежаваны балоцістай нізінай, дзе цякуць два ручаі. Вядома з 1873 г. Даследаваў у 1978 г. М. А.Ткачоў. Выяўлены культурны пласт у цэнтры пляцоўкі каля 1,2 м, насычаны керамікай, касцямі жывёл, вуголлем і камянямі. Пры шуфроўцы знойдзена мілаградская і днепрадзвінская кераміка, грузік дзякаўскага тыпу.

Матэрыялы даследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Вёска Міцькаўшчына

Гарадзішча. Ранні жалезны век. 1-ае тысячагоддзе да н. э. — 1-ае тысячагоддзе н. э. (мілаградская і днепра-дзвінская культуры). За 0,7 — 0,8 км на паўночны ўсход ад вёскі, на высокім правым беразе р. Малатоўка, на мысе. Пляцоўка авальная, памерамі 50х28 м, нахіл убокрэчкі, з усіх бакоў умацавана валам, вышыня якога з усходняга боку—4,5 м, з астатніх — 1 м. Вядома з 1873 г., абследавалі ў 1960-ых гг. Л.В.Аляксееў, у 1978 г. М.А.

Ткачоў. Шурфоўкай выяўлены культурны пласт 0,3—0,4 м. У ім знойдзены ляпная кераміка, косці жывёл, перапаленыя камяні.

Матэрыялы абследавання захоўваюцца ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

У. Л. Гасянкоў

МСЦІСЛАЎ І МСЦІСЛАЎСКАЕ КНЯСТВА (XII — першая палова XVI ст.)

*Спіць пад ззяннем месяца, Лёгіш ўздоўж ракі
Месца, што не месціцца
Назвай у радкі
Мсціславам,
Амсціславам,
Як ні назавеш...*

Аркадзь Куляшоў

Мяркуючы па курганных пахаваннях, Мсціслаў быў заснаваны ў параўноўча заселенай мясцовасці, на мяжы крывічоў і радзімічаў — у землях, якія адышлі да Смаленска магчыма ў 20-ых гадах XII ст. Князем Расціславам тут былі заснаваны Рослаў і Мсціслаў як цэнтры «домена», г. зн. асабістагаўладання смаленскіх князёў на поўдні княства.

На тэрыторыі Мсціслава захаваліся два помнікі археалогіі.

СТАРОНКА 28

Адзін з іх мае пасёлак. Існуе легенда, што гара была насыпана ў далёкім мінулым на працягу адной ночы ў час нейкай варожай аблогі, аднак на самой справе яна з'яўляецца найстаражытным гарадзішчам, якое ўзнікла паміж I ст. да н. э. і II ст. н. э. Для яе падножжа былі ўрадлівыя землі, за якімі нетаропка несла свае воды, нягледзячы на бойкую назву, рака Віхра. Дзявочая гара стала зручным і ў многіх адносінах бяспечным месцам пасялення. Насельніцтва жыло прымітыўна, займалася земляробствам, паляўніцтвам і рыбалоўствам. Яно належала да старажытных плямён, якія насялялі гэтыя мясціны ў даславянскі час.

Горад Мсціслаў як умацаванае славянскае паселішча ўзнік на паўднёвым захадзе ад Дзявочай гары, на правым беразе некалі паўнаводнай ракі Віхры, якое цяпер завецца Замак, або Замкавая гара. Месца было амаль непрыступнае, ляжала на досыць бяспечнай гандлёвай дарозе (Сож і яе басейн ляжалі ў межах Смаленскага княства, купцоў, што плылі Дняпром, маглі абрабаваць, а то і забіць ваяўнічыя жыхары магутнага Полацкага княства). Высокая гара служыла натуральнай перашкодай і аберагала насельнікаў ад дзікіх звяроў і ваяўнічых суседзяў. Высокі вал жыхары ўмацавалі дубовым частаколам. За моцнымі сценамі знаходзіўся пасёлак, які паступова вырас да такіх памераў, што людзі пачалі сяліцца на схілах гары і ў яе наваколлі. На поўдні і паўднёвым захадзе да крэпасці прымыкаў

неўмацаваны пасад Мсціслава, які ў XII—XIII стст. займаў плошчу каля 4,5 га. Разам з дзядзінцам тэрыторыя горада складала каля 6 га.

Час заснавання горада дакладна невядомы, але вучоныя пацвердзілі дакладнасць пісьмовай крыніцы XVI ст., якая сведчыць: «Лета 6642 (1135) Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленскъ и церковь с(в)ятого СП(а)са Верху Смядыни и град Мстиславль на Верхе онъ же созда».

У Іпацьеўскім летапісу ёсць запіс: у 1156 г. Ізяслаў Давыдавіч Кіеўскі, на Дзясне з дапамогаю полаўцаў перамог Святаслава Усеваладавіча, потым, паклікаўшы на дапамогу Святаслава Алегавіча з Ноўгарада Северскага, рушыў у межы свайго саюзніка Расціслава Смаленскага. Пад гарадскімі сценамі адбылося прымірэнне князя Ізяслава Давыдавіча кіеўскага з яго «сыноўцамі».

З гэтага можна зрабіць вывад, што Мсціслаў быў заснаваны ў перыяд паміж 1135—1155 гг. смаленскім князем Расціславам Мсціславічам, унукам Уладзіміра Манамаха. Назваўшы горад Мсціславам, князь Расціслаў увекавечыў памяць свайго бацькі Мсціслава Вялікага, якога глыбока паважаў.

Сын Расціслава Мсціславіча Раман Расціславіч умацаваў горад, ператварыўшы яго ў апорны пункт на заходняй ускраіне Смаленскага княства, які абараняў гандлёвы шлях па рацэ Сож і яе прытоках. Відаць, пры ім быў пабудаваны княжацкі дом, у якім жылі мсціслаўскія князі, і замак — звычайнае ўмацаванне ранне-сярэдневечнага горада. Валодаючы Мсціславам, смаленскія князі клапаціліся аб умацаванні і развіцці горада. Магчыма, у другой палове XII ст. Мсціслаў быў накіраваны другой рэзідэнцыі смаленскіх князёў.

У 1180 г. Раман Расціславіч адпісаў Мсціслаў ва ўладанне свайму сыну Мсціславу, які ператварыў яго ў сталіцу ўдзельнага княства. Мсціслаў Раманавіч — яго першы ўдзельны князь.

Гарадскі дзядзінец хутка заняў усю тэрыторыю старажытнай Замкавай гары. З XII па XVII ст. на гары стаяў велічны шматвежавы драўляны замак, шчыльна забудаваны жылымі і гаспадарчымі пабудовамі, паміж якімі праходзілі нешырокія вуліцы, засланых бяргамі.

СТАРОНКА 29

У Мсціслаўскае княстваўва ўваходзіла тэрыторыя цяперашніх Мсціслаўскага, часткова Чэрыкаўскага і Чавускага раёнаў, уключаючы Радамль і Расну.

У 1196 г. князь Мсціслаў Раманавіч, з'яўляючыся смаленскім князем, далучыў свой Мсціслаўскі ўдзел да Смаленскага княства, у складзе якога горад знаходзіўся да сярэдзіны XIV ст.

Так першы ўдзельны князь Мсціслаў, прапраўнук Уладзіміра Манамаха, стаў апошнім князем мсціслаўскім. Пазней ён стаў князем кіеўскім і ў 1223 г. у славутай бітве з татарамі на рацэ Калцы загінуў жудаснай смерцю.

Мсціслаў, як і большасць беларускіх земляў, пазбег мангола-татарскай навалы ў XIII ст.

Мсціслаў таго часу славіўся рамеснай вытворчасцю і гандлем. Колькасць працуючых пастаянна папаўнялася за кошт жыхароў навакольных вёсак. Гэта былі кавалі, гарбары, шаўцы, краў-цы, ганчары і інш. Пры археалагічных раскопках выяўлены рэшткі майстэрняў, формы для адліву ювелірных вырабаў, гліняны посуд і многае іншае. Гараджане займаліся таксама агародніцтвам, жывёлагадоўляй, садоўніцтвам, пча-лярствам, рыбалоўствам, пераапрацоўкай сельскагаспадарчай прадукцыі, паляваннем.

Мсціслаў падтрымліваў гандлёвыя сувязі з Кіевам, Оршай, Смаленскам, Ноўгарадам і іншымі гарадамі. Шэраг археалагічных знаходак сведчыць аб яго сувязях з Каўказам і арабскім Усходам.

З граматы «О погородье и почестьи», якую гісторыкі датуюць 1211—1218 гг., бачна, што горад плаціў аброк. Смаленскі епіскап атрымліваў з Мсціслава і Копысі па 6 грыўнаў, а з іншых гарадоў смаленскай зямлі значна менш. Мсціслаў быў адным з пяці гарадоў, куды на богаслужэнне прыязджаў сам епіскап, за што яму горад асобна плаціў «почести». Такім чынам, Мсціслаў быў у той час адным з буйнейшых гарадоў у княстве. З гараджан і сялян спаганялася княжацкая даніна. Пры гэтым гараджане плацілі аброк грашымі, а сяляне — прадуктамі.

Распаўсюджвалася ў Мсціславе і пісьменнасць. Пры раскопках на Замкавай гары Л. В. Аляксеў у 1980 годзе выявіў берасцяную грамату і металічнае пісала. Ад граматы захаваўся невялічкі кавалачак. Літары надрапаны на бяросце вострым інструментам — пісалам. Грамата датуецца пачаткам XIII ст. У ёй ідзе гаворка пра закупку пшаніцы ў неўраджайны год для жыхароў горада і падаецца лічба 4,5 грыўны, згадваецца нейкі Сямён.

У горадзе, як і ў навакольных вёсках, усё глыбей праяўляецца маёмасная і сацыяльная няроўнасць. Бяспраўныя нізы, прыгнечаныя гарадской вярхушкай, час ад часу ўздываюцца на барацьбу за свае правы. Гэта характэрная рыса сацыяльнага жыцця ўсіх старажытных гарадоў, у тым ліку і Мсціслава.

Аляксеў Л. В. Гістарычна-археалагічны зборнік.

Мн., 1995. № 6.

Шапов Я. Н. Освещение Смоленской церкви Богородицы в 1150 г. У Зборніку.

“Новое в археологии”. М., 1972.

Полное собрание русских летописей.

М., 1962. Т. 2. С. 486.

У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

Літоўскі князь Альгерд у 1352 г. (паіншых звестках — каля 1359 г.), імкнучыся падпарадкаваць Смаленскае княства, захапіў Мсціслаў і пакінуў тут свайго намесніка. Горад, застаючыся цэнтрам удзельнага княства, увайшоў у склад Вялікага княства Літоўскага. Спачатку ім валодаў сын Альгерда князь Свідрыгайла. Тады ў Мсціслаўскае княства ўваходзілі

Крычаў, Магілёў, Княжычы, Радамля, Расна, Цяцерын, Дрокаў і Мглін з паведам.

СТАРОНКА 30

Аднак Свідрыгайла хутка загінуў, і Мсціслаў перайшоў брату Вітаўта князю Сімяону Лінгвеню (Сямёну Лугвеню), які княжыў тут з 1377 па 1431 г. Ён быў трэцім сынам Альгерда Гедымінавіча (ад княжны Марыі Цвярской), меў хрысціянскае імя Сямён. Адсюль і бярэ пачатак род Альгердаў у радаводзе мсціслаўскіх князёў, згаслым у XVII ст.

Сямён Лугвень быў у блізкіх адносінах з Маскоўскай дзяржавай. У 1389 г. наўгародцы, на выпадак вайны са шведамі або немцамі, пажадалі мець ў асобе Сямёна храбрага палкаводца і запрасілі яго да сябе. Ён прыехаў у Ноўгарад, але калі даведаўся аб пераваротах у Літве, хутка вярнуўся на радзіму і ў год Кулікоўскай бітвы (1380) узяў шлюб з роднай сястрою маскоўскага вялікага князя Васілія Дзмітрыевіча Марыяй, дачкой Дзмітрыя Данскога. Яна жыла з ім толькі пяць гадоў, памерла даволі маладой у Мсціславе і пахавана ў Маскве ў царкве Святога Лазара. Шлюб і даў пачатак цэлай дынастыі князёў мсціслаўскіх. Сямён Лугвень размаўляў і выдаваў свае граматы на старабеларускай мове, спавядаў праваслаўе. Каб падкрэсліць гэта, а разам з тым умацаваць свае становішча ў Мсціславе і ўзвысіць свой горад у вачах суседзяў, адбудаваў у яго ваколіцах у 1380 г. Пустынскі, а ў 1407 г. — Ануфрыеўскі манастыры, як ваенныя збудаванні на падступах да горада.

Смаленскі князь Святаслаў Іванавіч не мог змірыцца са стратай важнага горада і вырашыў сілаю захапіць Мсціслаў. Выкарыстаўшы выпадак, калі Лугвень ад'ехаў у Кракаў на вяселле Ягайлы з каралеўнай Ядвігай, ён 18 красавіка 1386 г. у саюзе з полацкім князем Андрэем Альгердавічам асадзіў Мсціслаў з усіх бакоў. Летапіс паведамляе: «занеже преже того был город Смоленский, но Литва отняла за себе».

Адзінаццаць дзён доўжылася асада смаленскімі войскамі Мсціслаўскай цытадэлі, так званага замка, падкопвалі сцены, выкарыстоўвалі асадныя машыны. Але асада была беспаспяховай, мсціслаўцы не жадалі здавацца смаленскаму князю. Мясцовы люд бачыў страшэннае спусташэнне смаленскіх прыгожых ваколіц Мсціслава. Брат Карыгайла паведаміў аб асадзе Лугвеню ў Кракаў і, чакаючы дапамогі, годна абараняўся. Падаспеўшыя войскі Лугвеня і яго братоў Скірыгайлы, Карыбута, Вітаўта 29 красавіка 1386 г. сустрэліся з войскам Святаслава і Андрэя на берагах Вігры. Адбылася крывавае сеча, у час якой загінулі смаленскі князь Святаслаў і яго дружына, а сыны Юрый і Глеб трапілі ў палон. Мсціслаў застаўся пад уладаю Вялікага княства Літоўскага.

Некаторыя ўяўленні аб парадках, якія існавалі ў канцы XIV ст. ў мсціслаўскім княстве, даюць так званыя прывілеі князя Сямёна Лугвеня ад 1 верасня 1395 г. З дакумента відаць, што ўся зямля лічылася княжацкай, баяры-земляробы павінны былі плаціць падаткі князю. Апрача таго, у іх

абавязкі ўваходзіла несці ваенную службу ў князя. Ад платы падатку вызваліліся толькі тыя земляробы, якія мелі пэўныя заслугі перад князем. Князь асабіста судзіў прывілеяваных асоб, браў іх пад сваю непасрэдную абарону. Усе іншыя грамадзяне, нават баярскага саслоўя, належалі суду княжацкіх ураднікаў і дзесятнікаў.

Пасля смерці бацькі ў Мсціславе стаў княжыць ягоны сын Юрый (1431—1455).

СТАРОНКА 31

Ён дапамагаў звергнутаму з літоўскага прастола князю Свідрыгайлу, якога падтрымлівалі праваслаўныя феадалы ў вайне з літоўскім вялікім князем Сігізмундам. Калі ў 1432 г. Свідрыгайла быў канчаткова разбіты, князь Юрый, баючыся гневу Сігізмунда са сваёй княжной паехаў у Ноўгарад Вялікі, дзе, як і яго бацька, стаў намеснікам князя. Узначальваючы наўгородскія раці ў 1438 г., ён атрымаў шэраг бліскучых перамог над рыцарамі Лівонскага ордэна. З Ноўгарада князь Юрый у 1440 г. прыехаў у Трокі да вялікага князя літоўскага Сігізмунда з просьбай вярнуць яму Мсціслаў, якім пэўны час кіраваў каралеўскі намеснік. Сігізмунд не толькі адмовіў яму, але і пасадзіў у турму. Толькі пасля смерці Сігізмунда (1440) вялікі князь літоўскі Казімір IV зноў вярнуў Мсціслаў князю Юрыю.

Князь Юрый імкнуўся стварыць самастойнае княства, далучыўшы да Мсціслава Віцебск і Полацк. З гэтай мэтай ён выкарыстаў сакавіцкае паўстанне «чорных людзей» Смаленска (1440), якія зверглі намесніка і, як піша летапісец, запрасілі князя Юрыя Мсціслаўскага ў свой «град» у якасці гасудара.

У Смаленску князь Юрый абясшкодзіў мясцовых памагатых літоўскіх феадалаў, потым заняў ахопленыя паўстаннем Віцебск, Полацк. Але спроба стварыць самастойнае княства правалілася. Паўстанне было падаўлена і мсціслаўскаму князю давалося ўцякаць і шукаць прытулак у Ноўгарадзе. І зноў Мсціслаў атрымлівае новага гаспадара. Князь Юрый яшчэ аднойчы наведваў Мсціслаў, пра што сведчаць партрэты, якія захаваліся ў Ануфрыеўскім манастыры, — Юрыя і ягонай жонкі Сафіі — і датаваны 1483 г. Далейшы лёс князя Юрыя невядомы. Потым тут княжыў яго сын Іван (1455—1495). Пра яго нідзе ў летапісах не згадваецца, ён вядомы толькі па грамаце, дараванай ім у 1463 г. мсціслаўскаму Троіцкаму сабору, які ён пабудаваў. Пры князі Іване тэрыторыя княства значна зменшылася; былі страчаны Магілёў, Цяцерын, Княжыч, Крычаў, Дрокаў, якія трапілі пад кіраванне велікакняжацкіх намеснікаў і магчыма зноў былі вернуты ў склад Віленскай урадавай акругі, да якой раней належалі.

У 1495 г. пасля смерці князя Івана, у якога не было сыноў, білі чалом вялікаму князю літоўскаму Аляксандру аб вотчыне дачкам мсціслаўскага князя і атрымалі адказ: «Пусть едут в Мстиславль и владеют всей вотчиной, которой владели дед и отец их, до тех пор, пока не найдут женихов». Дачка мсціслаўскага князя Анастасія стала жонкаю слускака-пыльскага князя

Сямёна Міхайлавіча Алелькавіча. Яна разам з малалетнім сынам Юрыем пасля смерці мужа самааддана абараняла Слуцк і Капыль ад набегаў крымскіх татар, узначальвала баявую дружыну (Капыль. Мн., 1974. С. 14). Мужнасць, прыгажосць і багацце ў хуткім часе зрабілі яеімя папулярным у Літве і Польшчы. Другая дачка — Ульяна ў 1492 г. выйшла замуж за Міхаіла Жаслаўскага, і вялікі князь літоўскі надаў яму тытул князя мсціслаўскага і падараваў «у вотчыну вечно, на веки вечный города Мстиславль и Мглин со всеми их дворами и дворцами». Мглін хутка быў заняты маскоўскімі войскамі і па дагавару 1503 г. адышоў да Масквы, а Мсціслаў з яго валасцямі заставаўся ва ўладанні Міхаіла Іванавіча да 1527 г.

Міхаіл Жаслаўскі каля 28 гадоў валодаў Мсціслаўскім княствам. Ён меў дзве жонкі — Ульяну і Васілісу. Ад шлюбу з Ульянай Іванаўнай меў двух сыноў — Васіля і Фёдара і чатырох дачок — Марыю, Тамілу, Насцю і Аграфену. Дочкам у пасаж апрача вялікай сумы грошай аддаў маёнтак Данілаўскае. Ад другога шлюбу ў яго было яшчэ дзве дачкі — Варвара і Багдана. За час свайго княжання ён выдаў шмат прывілеяў і падарыў некалькі вёсак з сялянамі Пустынскаму і Ануфрыеўскаму манастырам.

У перыяд праўлення Міхаіла Жаслаўскага Маскоўская дзяржава вяла шэраг войнаў з каралеўствам Польшчы і

СТАРОНКА 32

Вялікім княствам Літоўскім за землі, што аказаліся ў складзе ВКЛ.

Вялікі князь Маскоўскай дзяржавы Іван III, потым яго сын Васіль III і знакаміты ўнук Іван IV Жахлівы арганізавалі шэрах паходаў. У 1500 г. рускае войска разбіла войска мсціслаўскага князя Астафія Дашкевіча, спаліла ваколіцы Мсціслава, але не здолела захапіць замак. 14 лістапада 1501 г. рускае войска пад кіраўніцтвам князёў С.І.Мажайскага, В.І. Шамякіна і В.А. Растоўскага атрымала буйную перамогу над літоўскімі войскамі пад Мсціславам. На полі бою палегла, як адзначаецца ў летапісе, тысяч сем літоўцаў, асам князь мсціслаўскі Міхаіл Жаслаўскі ледзьве ўцёк у горад. Рускія войскі падыйшлі да сцен горада і захапіўшы шмат палонных, былі нечакана... адкліканы. У ліпені 1502 г. яны зноў падыйшлі да Мсціслава, але з-за недахопу харчавання вымушаны былі адысці. Было ля Мсціслава рускае войска і ў 1506, і ў 1508 гг. Няўдалы ход ваенных дзеянняў ніколі не спыняў князя Маскоўскай дзяржавы Васілія Іванавіча. Барацьба за Мсціслаў працягвалася.

У пачатку жніўня 1514 г. да Мсціслава былі накіраваны войскі князёў М.Д.Шчаннява і І.М.Варатынскага, якія зноў аблажылі горад. На гэты раз мсціслаўскі князь «бил челом» вялікаму гасудару Васілію III. З яго ўзялі прыклад мяшчане і «чорныя людзі» Крычава і Дуброўна. Яны прысягнулі на вернасць маскоўскаму гасудару. Але пазней, дазнаўшыся аб паражэнні рускіх войскаў пад Оршай (бітва на рацэ Крапіўна 8 верасня 1514 г.), Міхаіл Жаслаўскі адправіў каралю Сігізмунду грамату з абяцаннем вернасці,

патлумачыўшы, што служыў маскоўскаму князю толькі па прымусу. М. Жаслаўскаму здраду даравалі.

Войска пад камандаваннем гетмана Вялікага княства Літоўскага К. І. Астрожскага зноў заняло Мсціслаў, Дуброўна і Крычаў. Смаленск застаўся ў складзе Маскоўскай дзяржавы. У 1535 г. рускія войскі пад кіраўніцтвам Васілія Шуйскага зноў вялі баявыя дзеянні пад Мсціславам, але «город отстоялся».

Рускія войны для Мсціслава сталі найвялікшымі горам і бядою. Не толькі горад, але і многія навакольныя вёскі пацярпелі настолькі, што ляжалі ў руінах і попеле, залітыя крывёю. Вынішчана была вялікая частка насельніцтва. Рамёствы і гандаль прыйшлі ў заняпад. Для самога М. Жаслаўскага вайна 1535 г. аказалася апошняй: у тым самым годзе ён памёр. Лёс распарадзіўся так, што адзін яго сын, Васіль, у росквіце сіл памёр, а другі, Фёдар, трапіў на службу да маскоўскага князя і стаў роданачальнікам дынастыі шырокавядомых князёў Мсціслаўскіх у Маскоўскай дзяржаве.

Улічваючы адсутнасць спадчыннікаў на мсціслаўскі «прастол» па мужчынскай лініі М. Жаслаўскі ў 1527 годзе са згоды караля Сігізмунда Старога ўсынавіў каралевіча Сігізмунда, будучага караля Сігізмунда-Аўгуста II, якому пасля смерці М. Жаслаўскага і дастаўся Мсціслаўскі ўдзел.

Пасля смерці М. Жаслаўскага княствам нейкі час правіла яго жонка Ульяна, якая называла сябе княгіняй мсціслаўскай, хоць афіцыйна княства стала староствам, далучаным да Віленскага ваяводства. З гэтага часу Мсціслаў выйшаў з-пад уплыву Літвы і з 1528 г. стаў польскай каралеўскай воласцю. Яна кіравалася старостам. Староста аб'ядноўваў уладу судовую, адміністрацыйную і гаспадарчую. Першым старостам быў Іван Палубенскі.

Насельніцтва Мсціслаўскага княства ў XIV—пачатку XVI стст. падзялялася на некалькі груп. Князь меў сваіх васалаў («князі і баяры»), якія атрымлівалі за службу зямлю ў часовае карыстанне. У трупі феадалаў уваходзілі і ваенна-служачыя людзі («служі путныя»), Асноўную частку складалі сяляне, якія плацілі даніну «мядовую, грашовую, бабровую і кунічную» і апрача таго выконвалі абшчынныя павіннасці. Князь Ю. С. Мсціслаўскі ў 1443 г. браўсялян «даніну сярэбраную».

СТАРОНКА 33

Насельніцтва было спраўным плацельшчыкам даніны, бо на Мсціслаўшчыне былі добра развіты паляванне і бортніцтва.

У асобую групу выдзяляліся гараджане, якіх называлі «мяшчанамі». Асноўную масу іх складалі мясцовыя гандляры, рамеснікі, чорнарабочыя. Вышэйшая праслойка — купцы. Мяшчане працавалі на князя; рамантавалі ўмацаванні замка і княскі двор, дарогі і масты, пастаўлялі падводы.

Жыхары мсціслаўскага павета і іх князі спавядалі праваслаўную веру. У літоўскі перыяд ў горадзе існавалі цэрквы: «Св. Міколы на рынку», Пятніцкая, Ільінская, Успенская, Вакрасенская, Афанасьеўская, Тупічэўская, Св. Троіцы.

Акты, относящиеся к истории Западной России.

Санкт-Петербург, 1848. Т.2. С. 116.

Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX — XII вв.

М., 1980.

Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии.

Санкт-Петербург, 1855. С. 185.

Зимин А. А. Россия на пороге нового времени.

Мн., 1972. С. 164. Краснянский В. Мстиславль. Вильно, 1912. С. 50-52.

Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства.

М., 1892. С. 4.

Полное собрание русских летописей. Т. XV.

М.-Л., 1949. С. 218.

Семенов Т. П. Живописная Россия.

Санкт-Петербург, 1882. Т. 3. С. 419.

Русская историческая библиотека.

Санкт-Петербург, 1910. Т. 27.

Грунвальд

У пачатку XV ст. незвычайнай вастрэні дасягнула барацьба Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага супраць нямецкіх захопнікаў.

Рашаючая бітва адбылася 15 ліпеня 1410 г. на прасторы паміж паселішчамі Грунвальд і Таненберг (цяпер Стэм-барк, тэрыторыя сучаснай Польшчы).

Асноўную сілу войскаў Тэўтонскага ордэна складала нямецкая цяжкая ўзброеная рыцарская кавалерыя. Крыжакі да таго ж наwerbавалі наёмнікаў з 22 краін Еўропы. Даследчыкі ўстанавілі, што армія саюзнікаў налічвала 40 тысяч чалавек, армія крыжакоў - крыху менш, але яна была лепш узброеная.

У войску Вялікага княства Літоўскага акрамя літоўскіх, украінскіх атрадаў, рускай дружыны з Ноўгарада, чэшскага атрада і татарскай конніцы былі войскі з беларускіх зямель (Полацкая, Віцебская, Гарадзенская, Берасцейская, Наваградская, Пінская, Ваўкавыская, Мсціслаўская, Мельніцкая і іншыя землі). На харугвах луналі гербы земляў і ўнушальныя выявы Пагоні — дзяржаўнага герба ВКЛ.

Усёй саюзнай арміяй камандаваў Ягайла, войскамі Вялікага княства Літоўскага — Вітаўт. Татарскім атрадам кіраваў хан Джэлал-эд-Дзін, Аршанскім, Смаленскім і Мсціслаўскім палкамі — Сямён Лугвень, брат Ягайлы, літоўскімі — Пётр Гаштольд і Манівід. Намеснікам Вітаўта, па ўсёй верагоднасці, быў больш вопытны з усіх палкаводцаў Сямён Лугвень. Армію крыжакоў узначальваў вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген.

На правым фланзе былі размешчаны літоўскія войскі, на левым — польскія. Тры палкі Смаленскага княства, якія ўваходзілі ў склад Літоўскага войска, абаранялі цэнтр усёй пазіцыі саюзнікаў. Значныя сілы былі размешчаны па лясах. Правы фланг літоўскай арміі абапіраўся на балоцістую пойму ракі Марэнзі. Левы, польскі фланг, як і адпаведны фланг крыжакоў, прыкрывала балота.

Бітву пачала саюзная армія. Літоўскае войска з паклічам «Вільна!» рушыла ў атаку. Затым пайшлі палякі, нахаду спяваючы «Багародзіцу». Ягай-

ла і Вітаўт спачатку паслалі разведку боем — лёгкую конніцу і татарскія атрады. Разведка прайшла скрозь ямы-пасткі, разграміла пяхоту і артылерыю. Затым у бой уступіла цяжкая конніца.

СТАРОНКА 34

Яе з'яўлення крыжакі чакалі і рушылі ў атаку.

“Калі шэрагі сышліся, то ўзняўся такі шум і грукат ад ламання дзідаў і ўдараў аб даспехі, як быццам абрушваўся нейкі велізарны будынак, і такі рэзкі лязгат мячоў, што яго выразна чулі людзі на адлегласці нават у некалькі міляў» (Ян Длугаш).

Вітаўт кіраваў войскамі на прээднім краі, Ягайла з моцнай аховай знаходзіўся на пагорку пасярэдзіне фронту.

Асноўная барацьба на другім этапе бітвы разгарнулася на флангах. Крыжакі нанеслі галоўны ўдар па правым фланзе саюзнай арміі, дзе знаходзіліся беларуска-літоўскія харугвы (баявыя адзінкі войскасваім сцягам) і татары.

Лёгкая літоўская конніца і татары сустрэлі крыжакоў і кінуліся ў заманнае бегства, уцягваючы за сабой рыцараў. Даследчыкі ацэньваюць гэту падзею неадназначна. Адны разглядаюць гэта як уцёкі, іншыя гавораць аб тактычным манеўры. А. Краўцэвіч у кнізе «Ад Іерусаліма да Грунвальда» піша: «Галоўным аргументам за тое, што адступленне было манеўрам, з'яўляецца несумненны факт вяртання ў бітву адступіўшых аддзелаў». Частка крыжацкіх войскаў, якія кінуліся ў пагоню за ўцекачамі, была акружана і знішчана каля літоўскага лагера. Манеўр адступлення, відаць, планаваўся загадзя.

Паспяхова завяршыўшы падманны манеўр, харугвы правага фланга беларуска-літоўскага войска, якое, як пісаў у рамане «Крыжакі» Г. Сянкевіч, «можна было разбіць, але нельга знішчыць», вярталіся назад і з дзікім лямантам ураганам ляцелі ў бойку на сваіх хуткіх конях.

Выключную стойкасць праявілі тры беларускія палкі Смаленскага княства пад камандаю мсціслаўскага князя Сямёна Лугвеня — Смаленскі, Аршанскі і Мсціслаўскі. Пастаўленыя ў цэнтры, яны вытрымалі націск рыцараў і засцераглі ад магчымага заходу крыжакоў у тыл польскага войска, якое ў такім выпадку трапляла ў акружэнне.

К. Тарасаў у рамане «Пагоня на Грунвальд» піша: «Сямён Мсціслаўскі, не дачакаўшыся падмогі, аддаў палкам свайго крыла загад — стаяць насмерць». І тысячы ваяроў, што прайшлі многавёрстныя шляхі ад родных хат, ад ціхіх рэчак сюды, на прускую зямлю, годна прынялі лес — выстаяць, не шкадуючы жыцця. Дух паўстаў супраць духа, славянскі супраць тэўтонскага — хто каго перасіліць...

Да адзінага чалавека растаяла першая смаленская харугва, ад другой і трэцяй засталася па палове, палеглі мсціслаўцы, менчукі, заслаўцы, але ані на крок не прасунуліся наперад крыжакі, клін іх змяўся, змірыўся з няўдачай...

Сярод герояў бітвы гісторыкі з павагай называюць Юрыя — будучага мсціслаўскага князя, унука Дзмітрыя Данскога. Здарылася так, што дзед быў галоўным героем бітвы, якая з'явілася пачаткам вызвалення славян ад татарскага ярма, а ўнук стаў героем бітвы з нямецкімі захопнікамі.

Побач з Аршанскай, Мсціслаўскай, Смаленскай, Віцебскай, Полацкай і іншымі беларускімі і літоўскімі харугвамі можна змагаліся палеска-украінскія харугвы — Ратненская, Луцкая, Крамянецкая, Уладзімірская, Кіеўская. Плячо ў плячо з імі няшчадна крушыла крыжацкую браню наўгародская дружына. На дапамогу парадзелым шэрагам краменчукоў Вітаўт паслаў з другой лініі малдаўскіх сечкараў у насунутых на вочы кудлатых авечых кучомках. Абліваючыся потам і крывёю, людзі працягвалі ў самазабыўнай шалёнасці секчы адзін аднаго...

Налевым фланзе саюзнай арміі, адзеленай ад правага пагоркамі, ішла свая бітва. Польскія войскі ўступілі ў цяжкае змаганне з правым флангам рыцараў-тэўтонцаў. Палякі і немцы ішлі сцяна на сцяну. Бітва працягвалася шэсць гадзін без перапынку. Палякам даводзілася цяжка. Быў момант, калі ўпаў каралеўскі сцяг з выявай белага арла. Тады вялікі магістр Юнгінген павёў у бой свой галоўны рэзерв — 16 конных харугваў цяжка ўзброеных рыцараў — як ён лічыў, на разгром праціўніка.

СТАРОНКА 35

Але пралічыўся, бо мелі свае некранутыя рэзервы Ягайла і Вітаўт. Палякі — з аднаго боку, літоўцы — з другога ўдарылі па войску магістра.

У гэтай рашаючай бітве адборныя атрады «абложаныя адусюль былі павержаны і раздаўлены, амаль усе воіны, што біліся пад шаснаццацю сцягамі, былі перабіты ці ўзяты ў палон» (Ян Длугаш).

У баі загінуў галава ордэна — вялікі магістр Юнгінген, маршалы, камандоры і ўсе лепшыя рыцары ордэнскага войска, каля 18 тысяч салдат і абслугі табару, у палон трапіла каля 14 тысяч, уратавалася каля паўтары тысячы чалавек. Амаль 20 тысяч ваяроў Вялікага княства Літоўскага (кожны другі) злажылі галовы ў гэтай лютай сечы. Не менш як 15 тысяч з іх былі сынамі беларускай зямлі.

Сярэднявечны паэт-лацініст Ян Вісліцкі ў сваёй паэме «Пруская вайна», напісанай ў 1516 г., даў ім ёмістую, а галоўнае — гістарычна дакладную характарыстыку: «Беларусы, славуць сваёй адвагай на вайне».

Бітва пад Грунвальдам — Стэнбаркам працягвалася ад 12-ай да 19-ай гадзіны і скончылася перад захадам сонца (па мясцовым часе 13 ліпеня сонца заходзіць у 19 гадзін 51 хвіліну).

Грунвальд — гэта вяршыня мужнасці не толькі мсціслаўскага князя Сямёна Лугвеня, але і ўсіх мсціслаўцаў, адна з тых бітваў, калі наш народ быў уратаваны ад рабства і знікнення.

Мсціслаўскі князь, дарэчы, вызначыўся воінскім талентам не толькі ў бітве пад Грунвальдам, але і разбіўшы шведаў на Няве (1392). Ён на чале

наўгародцаў хадзіў на шведаў, і пазней. Помсцячы ім за набег, сёлы заваяваў, спаліў і ўзяў замкавыя ўмацаванні Выбарга (1411).

Грунвальдская бітва падарвала ваенна-палітычную магутнасць Тэўтонскага ордэна, прыпыніла яго агрэсію на усход. Перамога над крыжакамі паспрыяла эканамічнаму развіццю Польшчы, Вялікага княства Літоўскага.

Беларуская мінуўшчына 1995. № 3, С. 6.
Длугаш Ян. Грунвальдская бітва, Л. 1962. С. 87. Краўцэвіч А. Ад Іерусаліма да Грунвальда. Мн., 1993. С. 6,42.

Гонар зямлі нашай

Пётр Цімафеевіч Мсціславец — адзін з усходнеславянскіх першадрукароў, гравёр XVI ст. Ён прадоўжыў пасля Ф. Скарыны друкарскую справу на тэрыторыі Беларусі, быў адным з заснавальнікаў друкавання кніг у Маскоўскай Русі і на Украіне.

Мы не ведаем года яго нараджэння і смерці, не ведаем, дзе ён вучыўся друкарскай справе — на радзіме ці яшчэ недзе. Адзіныя вехі яго жыцця — гэта кнігі, выдадзеныя ім.

Нарадзіўся Пётр Цімафеевіч па мянушцы Мсціславец недзе ў першай чвэрці XVI ст. у горадзе Мсціславе. Праз некаторы час пакінуў родны горад і знайшоў сабе другую радзіму ў Маскве. Разам з І. Фёдаравым заснаваў там друкарню. У пасляслоўях да маскоўскіх выданняў «Апостала» (1564) і двух выданняў «Часоўнікаў» (1565) упамінаецца як «клевет» (таварыш, паплечнік) Фёдарова.

Пад націскам рэакцыйных колаў і кансерватыўнага духавенства быў вымушаны каля 1566 г. бегчы разам з Фёдаравым з Масквы ў мястэчка Заблудава Гродзенскага павета (цяпер тэрыторыя Польшчы). Заблудаў належаў гетману Вялікага княства Літоўскага Рыгору Хадкевічу. Шрыфты, гравіраваныя дошкі заставак, канцовак і буквіц, нескладаны інструмент былі прывезены з Масквы, друкарскі станок

СТАРОНКА 36

зрабілі на месцы. Рыгор Хадкевіч дапамог ім заснаваць Заблудаўскую друкарню і выдаць «Евангелле вучыцельнае» (1569) і «Псалтыр з Часаслоўцам» (1570).

Мсціславец і Фёдараў добра ведалі выданні Францыска Скарыны і Сымона Буднага (з імі яны сустракаліся неўзабаве пасля прыезду ў Вялікае княства Літоўскае). У выніку ўдалага сінтэзу мастацка-выдавецкіх традыцый былі створаны арыгінальныя высокамастацкія творы кнігадруку, якія, несумненна, паўплывалі на ўсё далейшае беларускае і ўкраінскае кірыліцкае (часткова і лаціна-польскае) кнігадрукаванне.

Заблудаўскія выдаўцы мелі намер выкарыстаць моўныя традыцыі Скарыны. У прадмове да «Евангелля вучыцельнага» Р. Хадкевіч пісаў, што высока ставячы «христианское научение в сей книзе», ён не пашкадаваў сродкаў для таго, каб «слово божие размножилось и научение людям закону греческого ширилось» (Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Мн., 1968. Т. 1. С. 234). Спачатку меркавалася «выразумения ради простых людей» пайсці ўслед за папярэднікамі і перакласці тэкст кнігі «на простуюмову». Аднак чамусьці гэтага не адбылося.

Па невядомых прычынах Пётр Мсціславец у 1569 г. пакінуў Заблудаў і перасяліўся ў Вільню, куды быў запрошаны заможнымі беларускімі купцамі і грамадскімі дзеячамі Вялікага княства Літоўскага Мамонічамі для развіцця кірыліцкага кнігадрукавання. Іван Фёдараў пераехаў на Украіну, дзе арганізаваў друкарні ў Львове і Астрогу. Насродкі Мамонічаў П. Мсціславец у сярэдзіне 1570-ых гг. заснаваў у Вільні камерцыйную друкарню і наладзіў выданне кніг, неабходных для царкоўнай практыкі. Першай кнігай, надрукаванай тут Мсціслаўцам, было «Евангелле напастольнае», якое выйшла з друку ў канцы 1574 ці на пачатку 1575 г. з пасляслоўем Пятра Мсціслаўца.

Клапоцячыся аб пашырэнні асветы і духоўным развіцці свайго народа, Пётр Мсціславец нават у самім падборы царкоўных кніг для першапачатковага чытання ішоў услед за Скарынай. І таму невыпадкова, што пасля выдання «Евангелля напастольнага» ён у 1576 г. друкуе «Псалтыр», які Скарына лічыў «пачатком всякое доброе науки». «Псалтыр» Пятра Мсціслаўца быў вельмі папулярнай у свой час кнігай. У адной толькі Маскве ён на працягу 1577 — 1762 гг. перавыдаваўся 31 раз, вытрымаў 8 выданняў у Кіеве, тройчы выдаваўся ў Чарнігаве, двойчы — у Вільні і Унеўскім манастыры і па аднаму разу — у Магілёве, Львове, Ясах і Куцеіне пад Оршай.

У пасляслоўі да «Псалтыра» адзначана, што ў арганізацыі друкарні прынялі ўдзел скарбны Вялікага княства Літоўскага І. С. Зарэцкі, яго брат Зянон — член віленскай рады, купцы Кузьма і Лукаш Мамонічы. Друкарня Мамонічаў выпусціла прыгожа аформленыя кнігі. Іх адметныя рысы — буйны прыгожы шрыфт, застаўкі з раслінна-кветкавым арнамантам, чырвоная вязь у пачатку раздзелаў, умелы набор тэксту, разнастайнасць надрадкавых літар і інш.

Аднак дзейнасць П. Мсціслаўца ў друкарні Мамонічаў працягвалася нядоўга. У 1576 г. пасля выхаду з друку «Часоўніка» Мсціславец быў вымушаны яе пакінуць. Мамонічы абмяжоўвалі самастойную дзейнасць кнігадрукара, ставячы перш за ўсё камерцыйныя мэты. Судовая справа, узбуджаная Мсціслаўцам аб падзеле друкарні, набытай ім, вырашылася не на карысць яго. Усе нераспрададзеныя кнігі перайшлі ва ўласнасць Кузьмы Мамоніча, маёмасць друкарні засталася за Мсціслаўцам.

Пасля 1577 г. звесткі аб далейшым лёсе П. Мсціслаўца абрываюцца.

Пётр Мсціславец быў не толькі добрым кнігадрукаром, але і адмысловым мастаком. Гравюры, якія ўпрыгожваюць яго кнігі, адметныя асаблівай

СТАРОНКА 37

параднасцю, пышнай гульнёй вобразаў. У беларускай гравюры канца XVI ст. замацаваўся распрацаваны П. Мсціслаўцам арыгінальны стыль. Ён стварыў новы тып кірылаўскай кнігі, развіў далей франтыспісную гравюру, ля вытокаў якой стаіць Ф. Скарына.

Існуе павер'е, быццам П. Мсціславец, калі адчуў, што сілы на зыходзе і прыцягвае да сябе зямля, вярнуўся ў «Мсціслаўград», дзе жылі бацька і маці яго і продкі і дзе ён нарадзіўся сам.

У. Л. Гасянкоў

У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

Мсціслаў — галоўны горад ваяводства (другая палова XVI—XVIII ст.)

Пасля падпісання Люблінскай уніі ў 1569 г. і адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы ў Вялікім княстве Літоўскім было ўтворана Мсціслаўскае ваяводства. У склад яго ўвайшлі Магілёў, Быхаў, Чавусы, Крычаў, Клімавічы, Чэрыкаў, Дрыбін, Краснаполле і некаторыя іншыя населеныя пункты — ўсяго 6 гарадоў, 14 мястэчак, 11 гаспадарчых двароў. У ім мелася 8 старостваў: Чачэрскае, Рагачоўскае, Прапойскае, Аршанскае, Магілёўскае, Крычаўскае, Гомельскае і Мсціслаўскае. На чале ваеннай акругі знаходзіўся ваявода, які кіраваў мясцовымі феадаламі, ажыццяўляў упраўленне і суд. Час ад часу ім склікаліся сеймікі з прадстаўнікоў шляхты, найкіх разглядаліся судовыя справы, прымаліся рашэнні мясцовага значэння, выбіраліся паслы для ўдзелу ў рабоце агульнадзяржаўнага сейма. Ад Мсціслаўскага ваяводства выбіраліся паслы ў сейм і два дэпутаты ў трыбунал.

Першым мсціслаўскім ваяводам быў Юрый Юр'евіч Осцік. З'яўляючыся прадстаўнікам каралеўскай улады, ваяводы сканцэнтравалі ў сваіх руках усе функцыі ўдзельнага князя, валодалі вышэйшай судова-адміністрацыйнай уладай, з'яўляліся начальнікамі ваенных сіл, стаялі на чале апалчэння, падрыхтавалі войскі і па патрабаванні караля адпраўлялі іх за межы ваяводства.

У гэты час назіраўся далейшы рост і развіццё горада, які ў 1634 г. (па іншых крыніцах у 1636 г.) атрымаў магдэбургскі прывілей і пячатку з выявай мяча і шчыта.

На чале горада стаяў войт. Першым войтам Мсціслава быў Іосіф Корсак. Ён меў шырокія паўнамоцтвы. Упраўленне горадам ажыццяўляла рада. Яна выбіралася гараджанамі і зацвярджалася войтам. Узначальвалі раду

два бургамістры. Рада з бургамістрамі называлася магістратам. Магістрат вяршыў над мяшчанамі суд, выконваў паліцэйскія функцыі, сачыў за гандлем, зборам падаткаў. Магістрат абараняў інтарэсы гараджан. Людзі мелі сваю шырокую дэмакратыю. Для павелічэння даходаў магістрату было прадстаўлена права на забудову лавак, мясных радоў, хлебных свірнаў, лазняў, гасціннага двара і васкабойні.

Аб росце гаспадарчай актыўнасці Мсціслава ў сувязі з прадстаўленнем самакіравання можна меркаваць патым, як мсціслаўскія купцы вывозілі тавары з горада на продаж. У 1644 г. мсціславец Андрушка Пятроў вёз у Казельск 20 пудоў тытуню, 15 футраў, 6 папон. У 1645 г. чатыры купцы везлі ў горад Чэрнь 100 пар саф'янаў, 20 кажухоў, 40 куніц і іншыя тавары, а ў 1646 г. пяць мсціслаўскіх купцоў гандлявалі ў Туле. З дакументаў вядома, што ў Мсціславе існаваў асобны хлебны рынак — былі свае адзінкі вымярэння аб'ёму, даўжыні і вагі: «мсціслаўская бочка», «мсціслаўскі локаць і сажань», «мсціслаўскі пуд і фунт».

СТАРОНКА 38

Па меры развіцця гандлю і рамёстваў пашыралася сетка дарог. Праз Мсціслаў праходзілі гандлёвыя шляхі да розныххрускіх і літоўскіх гарадоў. У XVI-XVII стст. Мсціслаў быў звязан з іншымі гарадамі гандлёвым шляхам (гасцінцам), по якім купецтва з Расіі і Мсціслаўскага ваяводства везлі тавары ў Мінск, Брэст, Вільню, у Польшчу і ў зваротным кірунку да Масквы.

Моцна спрыяла паляпшэнню жыцця людзей і лібертацыя (вызваленне) Мсціслава на 6 гадоў ад падаткаў і салдацкіх пастояў, нададзеная сеймам Рэчы Паспалітай. Магілёўскія купцы нават мелі ў Мсціславе свае лаўкі, праводзілі даволі буйныя гандлёвыя аперацыі. Купцы і багатыя майстры іншых гарадоў нярэдка натыкаліся ў Мсціславе на супраціўленне мясцовых купцоў і рамеснікаў. Вядома, напрыклад, што купцы Мсціслава падалі ў магістрат скаргу на свайго калегу з Магілёва Еўлана Багдановіча за тое, што той гандляваў 18 ліпеня 1615 г. на базары горада ў будзённым дзень, чым нанёс ім страты. Вядома таксама, што магістрат Магілёва застаўся на баку купца.

Адзін з мсціслаўскіх гандляроў Мацвей Грыгор'еў з цягам часу стаў адным з буйнейшых маскоўскіх купцоў. А ягоны сын Якаў быў нават прэзідэнтам камерц-калегіі.

Становішча жыхароў Мсціслава і павеата, як і ўсяго беларускага народа ўскладзе Рэчы Паспалітай, стала яшчэ больш цяжкім. Польскія магнаты захоплівалі гарадскія пабудовы, базарныя месцы, вялікія абшары зямлі. Побач з феадальна-прыгонным прыгнётам узмацняўся і нацыянальна-рэлігійны. Па закону 1697 г. ваўстановах Мсціслава замест беларускай мовы была ўведзена польская. Мясцовыя феадалы хутка прынялі каталіцтва, запазычылі звычкі польскай шляхты. Народныя ж масы, нягледзячы на ўціск, засталіся па-ранейшаму верныя сваёй мове, культуры і традыцыям.

Мсціслаў у другой палове XVI—першай палове XVII ст. адносіўся да групы гарадоў сярэдняй велічыні. У 1614 г. у ім налічвалася 700 уладальнікаў дамоў і сядзіб. Голад і эпідэміі перыядычна пазбаўлялі жыцця многіх гараджан. Насельніцтва расло галоўным чынам за кошт сялян, якія шукалі тут прытулак ад прыгонніцтва. Вось таму доказ: у вышэйшы апеляцыйны суд Вялікага княства Літоўскага выклікаўся магістр Мсціслава за нявыдачу ўладам прыгонных сялян, якія пасяліліся ў горадзе.

Асновай эканамічнага жыцця горада былі рамёствы і гандаль, цесна звязаныя з гарадскім рынкам. Гарбары і шаўцы — найбольш распаўсюджаныя тады прафесіі аб'ядноўваліся ў два цэхі. Яны рэгламентавалі куплю сыравіны рамеснікамі, якасць і колькасць вырабляемых і рэалізуемых на мясцовым рынку тавараў, змагаліся супраць тых, хто не ўваходзіў у цэхі, аднак прадаваў свае вырабы на мясцовым рынку. Цэхавае вярхушка, усе майстры жорстка эксплуатавалі падмайстроў і вучняў. Майстры шырока прымянялі штрафы і цалесныя пакаранні. Не выпадкова, што многія масцеравыя людзі, апрача тых, якіх расійскае войска брала ў палон у час войн і якія шукалі лепшай долі ў рускіх гарадах. Хіба не аб гэтым сведчыць тое, што у 1643 г. мсціслаўскі каштэлян запатрабаваў звароту ўцёклых з трох ягоных вёсак 17 сем'яў, якія пасяліліся ў Магілёве, а ў 1676 г. толькі ў Мяшчанскай слабадзе Масквы выхадцы з Мсціслава валодалі 13 дамамі.

У сельскай гаспадарцы Мсціслаўскага староства ў XVII ст. панавалі магнаты Хадкевічы, Пацы, Каменскія, устанаўлівалі свае законы, павялічвалі грашовыя падаткі і памеры натуральных пабораў. Сапраўдным бедствам для сялян і гараджан былі неўраджайныя гады, якія ішлі адзін за другім. Баркалабаўскі летапіс паведамляе, што ў 1601—1602 г. загінуў ураджай на тэрыторыі «от Менска до Полоцка к Витебску, до Орши до Мстиславля...» Галодныя людзі з гэтых раёнаў ішлі ў пошуках кавалка хлеба і паміралі на дарогах.

СТАРОНКА 39

Шмат з тых, хто заставаўся на месцы, гінулі ад эпідэміі, «по пятеру, по тридцати в яму (хоронили)».

Улады Польшчы імкнуліся ўтрымаць Мсціслаў і, улічваючы яго пагранічнае становішча, усяляк умацоўвалі горад. У ім знаходзіўся польскі гарнізон, запасы зброі і прадуктаў. Вакол замка былі ўзведзены драўляныя ўмацаванні з гарматамі. Каб умацаваць замак, выкарыстоўвалі не толькі жыхароў Мсціслава і наваколля, але нават насельніцтва Магілёва. Так на просьбу мсціслаўскай шляхты польскі кароль 23 чэрвеня 1563 г. накіраваў у Магілёў прадпісанне, якім загадваў адправіць у мсціслаўскі замак будаўнічыя матэрыялы і 200 бочак жыта.

Замак быў моцнай крэпасцю. У акце яго агляду ад 8 ліпеня 1604 г. гаворыцца, што там было 7 гармат, 140 гакаўніц, 10 кіёў, 20 бочак пораху, 2

бочкі салетры, 157 ядраў для гармат, 916 куль для гакаўніц, шмат волава, свінцу і іншых боепрыпасаў.

На жыхароў Мсціслава цяжкім ярмом клаліся паборы на ўтрыманне польскага гарнізона, ваенныя падрыхтаванні Рэчы Паспалітай. Яны неслі вартавую ахову горада, выдзялялі кватэры службовым асобам і салдатам.

Калі ў сярэдзіне XVII ст. пачалася барацьба ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага за вызваленне Украіны ад польскіх прыгнятальнікаў, народныя паўстанні ахапілі і Мсціслаўскае ваяводства. Да атрада казакоў на чале з Крывашапкам у 1648 г. далучыліся і сяляне. 9 ліпеня непадалёк ад горада адбылася вялікая бітва, учас якой казакі і сяляне разграмілі тры роты шляхціцаў. Паўстанцы неаднаразова асаджалі Мсціслаў, спробы захапіць яго закончыліся няўдачай.

Паўстанне ў Беларусі было задушана ў ліпені 1651 г., але зноў успыхнула ў Мсціслаўскім ваяводстве.

У другой палове XVII ст. пачалася вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай (1654—1667 гг.). Узяцце Мсціслава, як пагранічнай крэпасці, лічылася адной з першых задач наступальных дзеянняў рускіх войскаў. Рэч Паспалітая рабіла ўсе захады для аховы і абароны замка. Тут сабралася вялікая колькасць жыхароў Мсціслаўскага ваяводства — шляхта са старымі, жонкамі і дзецьмі. Сюды паўцякалі сяляне і мяшчане дробных гарадоў і мястэчак. Замак і склады былі загрузаваны іх маёмасцю.

18 ліпеня 1654 г. рускія войскі пад камандаваннем князя А.М. Трубяцкага і ваявод Г. С. Куракіна, Ю.А. Даўгарукага, С.Р.Пажарскага і іншых з «арматамі» з вогненнымі «кулямі», бомбамі і гранатамі падыйшлі да Мсціслава. Сустрэўшы ўпарты супраціўленне з боку абаронцаў, князь Трубяцкой аблажыў яго цесным калым і чатыры дні і ночы бесперапынна штурмаваў замак і паркан (драўляную сцяну вакол замка). Пасля такога штурму замак быў узяты. Паводле дакумента, «...боярин и воевода князь Алексей Никитич Трубецкой с товарищи город Мстиславль взял и высек и выжег, а пробил в нём больша пятаина-десяти (15 тысяч. — *Рэд.*)...». Аднак частка жыхароў усё ж уцалела, іх доўга называлі «недасекамі».

Цар Аляксей Міхайлавіч Раманаў пасля ўзяцця горада ўключыў у свой тытул назву «Мсціслаўскі». Ужо 28 ліпеня 1654 г. ён паслаў у Маскву грамату наступнага зместу: «Бояре наши и воеводы взяли... Полотск и Мстиславль.. . и мы, Великий Государь, указали в нашу Государскую титулу вписать города Полотск, по-прежнему, как писан наперед сего меж Рязанскаго и Ростовскаго, а Мстиславль после Кондийскаго».

Пасля захопу рускімі войскамі Мсціслава ў павеце з'явіліся казацкія сотні пад камандаваннем палкоўніка Рытора, накіраваныя сюды камандуючым казацкага войска ў Беларусі Іванам Нячаем, які выступіў супраць падпарадкавання беларускіх земляў маскоўскай дзяржаве. Скарыстаўшы цяжкае становішча рускіх войскаў у Беларусі, казакі восенню 1658 г. разам з мяшчанамі горада разбілі невялікі рускі

гарнізон у Мсціславе і захапілі ўладу ў свае рукі.

Маскоўскія ўлады накіравалі ў Мсціслаў карны атрад Лабанава-Растоўскага. 26 студзеня 1659 г. ён ужо стаяў пад сценамі горада. Шляхціцы і казакі зрабілі вылазку, але ў баі на тэрыторыі пасада панеслі вялікія страты і вымушаны былі схавацца ў замку. Рускае войска блакіравала Мсціслаў, але штурма не пачынала, бо ведала, што больш за 3 тысячы шляхціцаў і казакаў, якія знаходзіліся ў замку, не мелі прадуктаў і ў дастатку вады. Тым не менш на прапанову здацца — адмова. Разлічвалі на дапамогу.

Сапраўды, хуткадапамогапрыйшла. Рuskія, даведаўшыся аб набліжэнні праціўніка, прадбачліва адступілі ад замка і сталі лагерам ля ракі Віхры. 11 сакавіка 1659 г. завязаўся бой, у якім загінула каля трох тысяч чалавек польскага войска, апрача таго, рускія захапілі значныя трафеі.

У 1661 г. пасля шасцігадовага знаходжання Мсціслава ў складзе рускай дзяржавы горадам зноў авалодалі палякі. Толькі ў 1676 г. замакбыў адноўлены.

Руская дзяржава, аслабленая разбуральнымі войнамі, не мела тады дастатковых сіл для адпору іншаземным заваёўнікам. У 1667 г. у сяле Андрусава (непадалёк ад Мсціслава) паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай было падпісана перамір'е. За Расіяй засталася левабярэжная Украіна і Смаленшчына, а Мсціслаў, як і іншыя беларускія землі, — у складзе Рэчы Паспалітай. У страшэнным станеапынулася Мсціслаўскае ваяводства за час трынаццацігадовай вайны. Самыя страшэнныя страты былі людскія — 71,4 працэнта насельніцтва. Гаспадарка апынулася ў катастрофічным стане: не апрацоўвалася і палова яе ранейшых плошчаў ворнай зямлі, а ў межах усяго ваяводства — каля 70 працэнтаў.

Пасля ператварэння княства спачатку ў староства, а потым у ваяводства для Мсціслава пачынаецца змрочная старонка ў гісторыі. У выніку Люблінскай уніі (1596) польскія феадальныя і каталіцкае духавенства прыбываюць у горад і атрымліваюць тут пасады і маёнткі.

У пачатку XVII ст. для насаджэння каталіцызму сярод праваслаўнага насельніцтва разам з каралеўскай адміністрацыяй ў Мсціслаў з'явіліся манахі розных ордэнаў: у 1614 г. (па іншых крыніцах у 1616 г.) ордэна езуітаў, за імі ў 1620 г. кармелітаў, потым дамініканцаў, затым бернардзінцаў і базыльянаў. Месіянеры энергічна бяруцца за пабудову касцёлаў, манастыроў і школ. Пры падтрымцы ўладаў Рэчы Паспалітай яны закрывалі цэрквы, перайначвалі з іх касцёлы, прапагандуючы такім чынам «сілу» і «веліч» каталіцызму.

У лютым 1720 г. ксяндзы і шляхціцы ўварваліся ў Мікалаеўскую царкву ў Мсціславе і пачалі перарабляць усё на свой капры. Вернікі выгналі іх, але ненадоўга. 20 студзеня 1723 г. царкву Святога Прарока Іллі сілком рэквізавалі ва ўласнасць уніі. Тое самае сталася ў маі 1747 г. з царквой ў вёсцы Студзянец Мсціслаўскага павета. З гэтай прычыны расійскія паслы ў Рэчы Паспалітай К. В. і С. Г. Даўгарукія ў запісцы польскаму каралю

ўказвалі, што «...людей православных, которые просили о той церкви, саблями рубили, а по другим стреляли, по утру же, на другой день, забрав в городе множество тамошних обывателей, до иезуитского монастыря загнали и тамо их палками до смерти били»

У 1738 г. уніятыз Мсціслаўскай протаірэі мелі ў сваім валоданні 64 цэрквы з 73 існаваўшых. На працягу XVII — першай паловы XVIII ст. яны пабудавалі 4 касцёлы (езуіцкі, кармеліцкі, дамініканскі і бернардзінскі). Да 1616 года ў горадзе не было ніводнага касцёла і нават ксяндза. Чаму католікі, якіх было вельмі мала, былі змушаны «сами для себя или для окрещения своих детей, ездить весьма далеко».

У 50-ых гадах XVIII ст. мсціслаўскія дамініканцы наладжвалі відовішчы, у час якіх публічна здзекваліся з

СТАРОНКА 41

праваслаўных, высмейвалі іх абрады, а затым угаворвалі, а часцей сілай ператваралі ў католікаў. Чуткі аб рэлігійных пераследах дайшлі нават да вялікага французскага асветніка Вальтэра. Ён пісаў, што ў 1765 г. езуіты ў Мсціславе задумалі ператвараць «грэкаверных у рымлян» палкамі, прымушалі бацькоў і маці вадзіць дзяцей у касцёлы.

Багатыя гараджане Даволі хутка былі акаталічаны. Народныя масы Мсціслава рашуча выступалі супраць рэлігійных пераследаў, бачачы ў гэтым сродак, накіраваны на ўзмацненне феадальна-прыгонніцкага ўціску і аслабленне брацкіх сувязей з рускім народам.

Вялікую ролю ў абароне беларускай мовы і культуры адыгралі праваслаўныя брацтвы. Першае з іх на тэрыторыі магілёўскага краю ўзнікла менавіта ў Мсціславе пры царкве Св. Мікалая (у замку) у сярэдзіне XVI ст. Выступленні простых людзей супраць каталіцкіх эмісараў праходзілі галоўным чынам пад яго ўплывам. У 1646 г. уніяцкі архімандрыт Пустынскага манастыра нават вымушаны быў падаць скаргу ў каралеўскі суд на мсціслаўцаў, называючы іх праціўнікамі каталіцызму, якія пабудавалі новую царкву, пакінуўшы ўніяцкую, а ў 1645 г. сабраліся натоўпам у 2000 чалавек, не лічачы жанчын, з кіямі, ружжамі, бердышамі і другой зброяй, як супраць непрыяцеля, напалі на мана'стыр. Барацьба праваслаўных мела некаторы поспех — у першай палове XVII ст. легальна была ўзноўлена праваслаўная епархія. Яна дзейнічала па ўсёй Беларусі і называлася Мсціслаўскай.

У XVIII ст. галоўным праціўнікам Расіі была Швецыя. У час Паўночнай вайны (1720—1721) рускія войскі на чале з Пятром I падоўгу знаходзіліся ў розных беларускіх мясцовасцях, у тым ліку і ў ваколіцах Мсціслава. Жыхары якога аказвалі дапамогу рускай арміі.

У 1708 г. Карл XII рушыў сваё войска на Мсціслаў, каб потым праз Смаленск трапіць у Маскву. Атрад генерала М. М. Галіцына ў ноч на 30 жніўня раптоўна атакаваў шведаў ля вёскі Добрае (16 км ад Мсціслава). У

выніку дзвухгадзіннага бою вораг адступіў, страціўшы баявыя сцягі, каля 3 тысяч чалавек забітымі, колькасць параненых была значна большай (тры дні шведы хавалі сваіх забітых). Страты рускіх: 400 забітых, 1000 параненых.

Пётр I пісаў: «такого ещё в сей войне король Шведский ни от кого сам не видал...».

Гэта было першае вялікае паражэнне шведскай арміі ў Паўночнай вайне. Яно перакрэсліла план прарыву ў глыб Расіі і да Масквы. Пётр I, які знаходзіўся ў ваколіцах горада, наведваў 15 жніўня 1708 г. Тупічэўскі манастыр, слухаў у ім літургію, нават сам чытаў «Апостала», а пазней даў манастыру ахоўную грамату.

9 таго ж года верасня ў баі каля вёскі Раёўка Мсціслаўскага павета шведы страцілі звыш дзвух тысяч чалавек забітымі і амаль столькі ж параненымі. Сярод палонных ледзь не апынуўся сам Карл XII.

Войны, эпідэміі, самавольства магнатаў зрабілі сваё: у канцы першай паловы XVIII ст. у Мсціславе наступіў перыяд заняпаду рамяства і гандлю, што прывяло да скарачэння насельніцтва. Мсціслаў страціў сваё былое эканамічнае значэнне.

У. Л. Гасянкоў

Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1867. Т. 3. С. 65.

Без-Корнилович М. А. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. Санкт-Петербург, 1885. С. 190. Белоруссия в эпоху феодализма. Мн. 1960. Т. 2. С. 367.

Вольтер. Опыт исторический и критический о разногласиях церквей в Польше. Санкт-Петербург, 1768. С. 30.

Краснянский В. Город Мстиславль, Вильно, 1912. Могилевская старина. Вып. 2. Могилев, 1901. С. 143, 145.

Полтавская победа. М., АН СССР. 1959. С. 203.

Семенов П. П. Живописная Россия. М., 1882. Т. 3. С. 308

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1963. Кн. 9. С. 245.

Спадчына. 1994. № 2. С. 138-130.

СТАРОНКА 42

Дакументы сведчаць

3 Баркулабаўскага летапісу

Того же року 1601, месяца октября десятого дня, целую неделю снег сильный и кгвалтовый ишол, выпал до полголені; также и буря сильна была. Тогда пшеницы ярицы, овес, гречиху, горохи и вси овощи, великое множество ярицы на полях не пожаты, также и копы жатые снегом позаметала метелица, иж было жалосно и страшно гле-дети и вяковедити уздыханя и плачу людей убогих, пашников немаєных. А так лежал тот снег 2 недели аж до

Дмитровы суботы; яко ж з великих морозов река Днепр был замерз, и ездили по нем яко сред зимы. А потом за ласкою всемилостивого господя Бога для плачу и великого уздыханя снег растал и река Днепр расплынулся. А потым почали жати-горовати по снегу у стужу. Были теж морозы великие, огне клали, сами грелися, иж страшно и жалосно было гледети: три-два человеки на день ледво снопов 40 нажнут овса албо ярицы, бо велми к земли [прилегло]... А тот гнев божий был и непогода, почавши от Менска до Полоцка к Витебску до Орши, до Мстиславля, до Пропойска, до Рогачева, Могилева, Любошаны... А так потом много множества людей убогих з голоду на Низ з жонками и детками и зъ семею, што иж страшно было не только видети, але трудно было и выписати, то ест з верху з волости Шкловское, з Друцка, з Дубровны, з Круглы, з Бобря, з Витебска, з-под Полоцка, з-под Менска и з иных многих украин. Того же року была зима злая, снеги великие и сильные были морозы. Многим людем поморозило кому ногу, кому палецы, другому вид: уши, нос; а другие з морозу Цомерли. А коли вже была весна вроку 1602, тот наход людей множество почали мерти; по пятеру, по трицатиуяму [хоронили]. Хворых, голодных, пухлых многое множество, — страх видети гневу божого... Там же, которые ишли на Низ, тыя вси там померли, мало се зостало. А так мерли одны при местах, на вулицах, на дорогах, по лесам, по пустыни, при распутиях, по пустых избах, по гумнам померли. Отец сына, сын отца, matka детки, детки матку, муж жену, жена мужа, покинувши детки свои, резно по местам, по селам разышлися, один другого покидали, не ведаючи один о другом, — мало не вси померли. А коли тот наход у ворот, албо в дому у кого стоячи хлеба просили, отец з сыном, сын со отцом, matka з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра с сестрою, муж з женою, тогми словы мо-вили силне, слезне, горко, мовили так: «Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, слонце, месец, звездухно, дай крошку хлеба!» Тут же подле ворот будут стояти з раня до обеда и до полудня, так то просячи; там же другий под плотом и умрет.

*Полное собрание русских летописей. М., 1975.
Т. 33.С. 187- 188.*

**Чалабітныя намесніка епіскапа Магілёўскага Іераміі царю
Аляксею Міхайлавічу аб перадачы яму ануфрыеўскага манастыра**

(пісалася ў студзені 1655 г.)

1) Царю государю и вел. кн. Алексею Михайловичю...[Т], бьет челом богомолец твой, Могилева города соборные церкви всемилостливого спаса наместник епископский, черной поп Иеремия.

В прошлом, государь, во [7]162[1654] г. по твоему государеву указу, как пришли под Могилев Михайло Воейков и полковник Костянтин Поклонской с твоими государевыми ратными людьми и я, богомолец твой, слыша твою государеву премногую

СТАРОНКА 43

милость, могилевцев всяких людей уговаривал, чтоб они гор. Могилев тебе, государю, сдали и учинились бы под твоею государевою высокою рукою; и от могилевцов я, богомолец твой, за то принял многие беды. И божиею милостию и твоим государевым счастьем я, богомолец твой, могилевцов уговорил, и город тебе, государю, сдали.

А церковь, государь, соборная всемилостиваго спаса отунейтов разорена; а которые, государь, были к той церкви даны вотчины с крестьяны, и то в нынешнее воинское время разорено, и крестьяня розбежались, и мне, богомолцу твоему, с братьею питатца нечем.

Есть, государь, во Мстиславском у. монастырь Анофрейской, и в том монастыре церковь благочестивая, и тем монастырем и церковию, отняв у крестьян, владели унеяты, и к тому монастырю даны были вотчицы со крестьяны; а ныне, государь, тот монастырь и церковь стоит пуста, и всякие люди лошадми въезжают.М

илосердный государь царь и вел.кн. Алексей Михайлович ...[Т], пожалуй мене, богомолца своего: вели, государь, тем монастырем и церковию и того монастыря вотчинами, чем владели унеяты, владеть мне, богомолцу твоему, а я, богомолец твой, в тот монастырь пошлю из Могилева попа, и дьякона, и братьи, чтоб, государь, в том монастыре божественная служба совершалася, и за твое государево многолетное здравье Бога молить, и мне, богомолцу твоему, с братьею того монастыря от вотчинки питатца и о том вели, государь, мне дать свою государеву грамоту.

Царь государь, смилуйся.На обороте резолюция: [7]163[1655] генваря в 7 день, государь пожаловал, велел ему в том монастыре устроить церковь, и священников, и братью устроить и вотчинами, всякое церковное и монастырское, чево нет, строить в том монастыре, и дать грамоту.

2) Царю государю и вел. кн. Алексею Михайловичю...[Т], бьет челом богомолец твой, гор. Могилева соборные церкви всемилостиваго спаса наместник епископской, черной поп Иеремиеще.

В прошлом, государь, во [7]162[1654] г. полской шляхтичь ксенж Мартин Сикоргкий по смерти своей отписал нам под Спаской монастырь 2 деревнишки, Полуев да Шатнев, в Могилевско, да в гор. Могилеве 7 дворишков и с крестьяны; и теми, государь, деревнишками и дворишками владели я, богомолец твой, с братьею по се время, а твоей государевы грамоты о том владенье у нас нет.

Милосердный государь царь и вел.кн. Алексей Михайловичь ...[Т], пожалуй нас, богомолцов своих, вели, государь, на те деревнишки и на

дворишка дать нам свою государеву жалованную грамоту, по чему нам, богомолцам твоим, теми деревнишки и дворишками впредь владеть.

Царь государь, смилуйся.

На обороте резолюция: [7]163[1655]генваря въ 11день государь пожаловал, велел дать грамоту в Могилев к воеводе: сыскать, будет дал им шляхтич ту деревню и оне владеют, им дать государеву грамоту в Могилеве.

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1960. Т. 2. С. 110—117.

З заявы ваяводстваў і паведаў аб іх згодзе на выплату падымнага падатку

1661г.

...Воев. Мстиславское, остающееся до сих пор под властью врагов, полностью опустошенное московским неприятелем, притом будучи подвержено опасностям как расположенное на самой границе, на пути войск наших и неприятельских вторжений, по соседству со Смоленском, не может дать согласия на уплату каких либо налогов настоящего сейма. Равным образом они должны быть свободны от общего ополчения, поскольку дотла разорены.

Однако наравне со Смоленском после освобождения и после ввода во владение своими землями они не отказываются как от уплаты налогов, так и от несения службы, кто сможет, в общем ополчении, при особе е.к.м., нашего милостивого государя.

Отчетный сеймик, согласно постановлению 1659 г.,— в Крынках 4 августа.

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1960. Т. 2. С. 184—185.

СТАРОНКА 44

З запіскі рускіх паслоў у Рэчы Паспалітай К.В. і С.Г. Даўгарукавых польскаму каралю аб прыцясненнях праваслаўных жыхароў Мсціслава

27 лістапада 1724 г.

В 1723 г.

...2. Соколинский, архиепископ смоленский униатской, с Иллиничем, стольником **Мстиславским**, церковь св. Илии в гор. Мстиславле, наехав ночным временем, отняли на унию, а людей православных, которые просили о той церкви, саблями рубили, а по других стреляли; по утру же на другой день, забрав множество в городе тамошних обывателей, до езуитского монастыря загнали и тамо их палками до смерти били, отчего студенты,

пришед в ярость, не спускали и священникам, по улицам бросая на них камнем, а с чернецов камилавки сбрасывали, ругаясь верою, и нападение на оных не как на людей, но как на зверей чинили, тяжкия и несносныя дела им ругательства и похваляясь, что сего де года всех их искоренят.

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1960. Т. 2. С. 367.

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА МСЦІСЛАВА Ё XIV-XVIII стст.

Доўгі час пра матэрыяльную культуру Мсціслава XV—XVIII стст. не існавала амаль ніякіх звестак: археалагічных даследаванняў у горадзе не праводзілася.

Летам 1981 г. пачалі забудоўваць тэрыторыю насупраць мсціслаўскага замка, якая некалі належала кармеліцкаму кляштару, заснаванаму ў XVII ст. Падчас будаўнічых работ выяўлены значны культурны слой (да 2—2,5 м) са шматлікімі знаходкамі, а таксама рэшткі печы-домніцы.

Ужо невялікія раскопкі ў верасні 1981 г. далі цікавыя знаходкі. Змаглі вызначыць, што маем справу з нейкім грамадзянскім будынкам XVII ст. з падмуркамі, складзенымі з цэглы-пальчаткі на вапнавай рашчыне. Адразу пад зляжалым дзірваном пайшлі шматлікія знаходкі зялёнай і тэракотавай кафлі, рэшткі шклянога і керамічнага посуду, металічных вырабаў. Крыху паводдаль поўнаасцю раскрылі рэшткі печы-домніцы, у якой у XIII—XIV стст. выплаўлялі жалеза. Знайшлі больш дзесятка доўгіх гліняных соплаў, на якія надзяваліся мяхі, каб раздуваць агонь у печы, вялікую колькасць металічнага шлаку, шмат попелу і вугалю — асноўнага паліва для выплаўкі металу.

Ніжэй, на самым мацерыку, сустрэліся рэчы XII—XIII стст.: кавалак жоўтага шклянога бранзалета, гліняная накрыўка, упрыгожаная густым хвалістым арнаментом, венчыкі (верхнія часткі розных керамічных начынняў) і кавалак цыліндрычнага навааснога замка. Атрыманы матэрыял кожны дзень прымусаў нас не толькі здзіўляцца, але і перагледзець некаторыя гіпотэзы і меркаванні адносна развіцця асобных галін матэрыяльнай культуры беларусаў.

Знаходкі маюць асаблівае значэнне, бо пісьмовых крыніц па сацыяльна-эканамічнай гісторыі горада не захавалася. Кандыдат гістарычных навук, непасрэдны ўдзельнік шэрагу мсціслаўскіх экспедыцый Генадзь Сагановіч апрацаваў і надрукаваў вынікі даследаванняў 335 металічных вырабаў XIII—XVIII стст. з нашых раскопак. Даследчык звяртае ўвагу на тое, што вялікай колькасці вырабаў мсціслаўскіх рамеснікаў уласцівая эстэтычная дасканаласць і мастацкая, кажучы на сённяшні лад, дызайнерская апрацоўка звычайных, шырока распаўсюджаных рэчаў.

Нават такія масавыя і чыста утылітарныя рэчы, як цвікі, часта маюць дэкаратыўную форму плешкі. Такімі цвікамі з раскляпанымі круглымі плешкамі да 3—4 см у дыяметры абівалі драўляныя дзверы і прыбівалі завесы.

З пяці шарнірных нажніц найбольш цікавыя двое кнотавых. У іх да верхняга ляза прымайтравана невялічкая металічная скрыначка. Такія нажніцы ўжываліся, каб здымаць нагар са свечак, ідатуюцца XVII—XVIII стст. Сабрана больш як 40 гаспадарчых нажоў. Некаторыя з іх маюць ручкі ў выглядзе драўляных накладак, прыкляпаных дзвюма-чатырма металічнымі накладкамі. Знойдзены таксама розныя прылады рамеснікаў (стамеска, пінцэт, разак) і сельскагаспадарчыя прылады (серп і акоўкі рыдлёвак).

Падчас раскопак трапілася некалькі вырабаў для гатавання і ўжывання ежы: медная лыжка XVII—XVIII стст., ручка металічнага відэльца ў касцяной аправе, аздобленая тонкім геаметрычным арнамантам, металічная фігурная ручка відэльца ці ўпрыгожанай лыжкі, і неглыбокая жалезная патэльня.

Непадалёку ад кармеліцкага касцёла знайшлі касцельную воту XVIII ст. Яна ўяўляе сабою прамавугольную пласцінку памерам 4,8х4,5 см з адтулінай для падвешвання. На адным яе баку —выява жанчыны, якая моліцца ў вопратцы XVIII ст. У метале, з якога зроблена вота, ёсць значная дамешка срэбра. Сярод іншых вырабаў з каляровых металаў варта адзначыць бронзавы напёрстак, медны гузік, круглы пусты шарык з белага металу і вісячую свінцовую пячатку.

Незвычайнай знаходкай можна лічыць дрымбу — дугападобны язычковы металічны музычны інструмент. Язычок дрымбы — гэта тонкаясталёвая пласцінка, што замацавана пасярэдзіне дугі.

Як і іншыя гарадскія жыхары Беларусь мсціслаўцы хадзілі ў скуранымабутку. З XVI ст. на змену мяккім поршням прыйшлі чаравікі і боты з абцасам, які ўмацоўваўся металічнай трохшыннай падкоўкай.

Некалькімі знаходкамі прадстаўлены ўзбраенне, рыштунак конніка і збруя каня. Гэта наканечнікі стрэлаў, дзве баявыя сякеры, наканечнік пікі, уток дзіды, што мацаваўся цвіком да дрэўца, фрагменты похваў шаблі, дзве шпоры XV ст., конскія цуглі і стрэмя.

Як заўжды, самымі шматлікімі здабыткамі археолагаў сталі рэшткі разнастайных керамічных вырабаў. У першую чаргу гэта кухонны і сталовы посуд, прафесійна апрацаваны адной з удзельніц мсціслаўскіх экспедыцый археолагам Нінай Здановіч. Толькі непаліваных начынняў XIV—XVIII стст. (сярод іх больш як 90% складаюць ка-валкі гаршкоў) апрацавана звыш 5 тысяч. Некалькі тыпаў мсціслаўскіх гаршкоў удалося аднавіць. Адзін з гаршкоў XV ст. меў вышыню 21 см і найбольшы дыяметр тулава 22,5 см. Дыяметр донца 11,5 см, яно добра адгладжана. Увесь мсціслаўскі посуд да другой паловы XVI ст. быў непаліваны і рэдка аздабляўся. У якасці арнаменту зрэдку выкарыстоўваліся насечкі або наколы, лінейны ці хвалісты арнамент.

СТАРОНКА 46

У XVI ст. мсціслаўцы сталі шырока карыстацца паліваным посудам. Гэта гаршкі з вухам (ручкай), макотры, збаны, кубкі і куфлі, кружкі, чаркі, фляжкі, насадкі, начынні для спецый і парфумы, міскі і талеркі розных памераў.

Найбольш пашыранай была свінцовая паліва, якая разам з медным фарбавальнікам надавала начынням розныя адценні зялёнага колеру. Карычневая або жоўта-карычневая паліва ўжывалася значна радзей.

Мсціслаўскія гаспадыні для смажання страў выкарыстоўвалі таксама латкі, начынні адкрытага тыпу, з вялікім дыяметрам венчыка, якія формай нагадваюць гаршчок. Адна знойдзеная латка поўнага профіля канца XVII—пачатку XVIII ст. мае на ўнутраных сценах барозны ад пальцаў ганчара, што сведчыць аб хуткім вярчэнні ганчарнага кола. Вышыня гэтай латкі 12 см, дыяметр венца 24 см, а донца—14 см.

У якасці посуду для пітва выкарыстоўвалі кубкі, кружкі і куфлі цыліндрычнай формы з дыяметрам донца ад 5 да 7,5 см. Па знешняй паверхні яны аздабляліся паглыбленым лінейным арнаментом і мелі круглыя або прамавугольныя ручкі, часам таксама ўпрыгожаныя арнаментом. Знешняя паверхня пакрывалася зялёнай палівай.

Знойдзены ў Мсціславе і керамічныя вырабы, прыстасаваныя для пераноскі вадкасці. Гэта паліваныя салдацкія біклажкі XVII ст. Яны маюць круглую, пляскатую форму, невялікую, вузкую гарлавіну і два вушкі з адтулінамі, праз якія прасоўваўся скураны раменьчык, ён мацаваў біклажку з вадой або гарэлкай на шырокім жаўнерскім пасе. Абодва бакі біклажкі аздабляліся складаным геаметрычным арнаментом.

Аб сталовым посудзе Мсціслава XVII — XVIII стст. у першую чаргу даюць уяўленне шматлікія знаходкі фрагментаў талерак і місак. Большасць

СТАРОНКА 47

талерак мае дыяметры ад 24 да 29 см, але ёсць і невялічкія, такія, як адно з начынняў пэўнага профіля. Яго памеры: дыяметр венчыка 15 см, донца 6,5 см, вышыня 3,5 см.

Акрамя паліваных сабрана шматкавалкаў распісных талерак XVII—XVIII стст. Паліва на іх таксама свінцовая, але на адным з фрагментаў яна амаль бясколерная. Распіс геаметрычнага або расліннага характару наносіўся белым ангобам (спецыяльнай тонкадысперснай глінай).

У другой палове XVI—пачатку XVII ст. нашы майстры аднавілі тэхналогію вытворчасці маёлікі. З сярэдзіны XVI ст. вядомы першыя паліхромныя кафлі, а крыху пазней пачынаюць вырабляць і маёлікавы посуд, выяўлены амаль ва ўсіх беларускіх гарадах і мястэчках. Знойдзены кавалкі паліхромных начынняў і ў Мсціславе. Гэта кафля, розны сталовы посуд.

Сталовы посуд XVIII ст. прадстаўлены фаянсамі талеркамі, пакрытымі светлай эмаллю (белай або блакітай ці сіняй) з раслінным і геаметрычным арнаментом. Мсціслаўскі фаянс мог быць зроблены на Новасвержанскай радзівілаўскай мануфактуры, бо па характару чарапка (порысты, жаўтавагага колеру, з дамешкамі пяску) і эмалі ён цалкам адпавядае вырабам з гэтага рамеснага асяродка.

У выніку петраграфічнага даследавання сыравіны высветлілася, што тут карысталіся мясцовымі глінамі. Здаўна на тэрыторыі Мсціслава і ў яго ваколіцах вядомы радовішчы цагляна-дахавачнай сыравіны з суглінкамі ў аснове лесавіднай тоўшчы і падсцілаючымі азёрнымі глінамі (радовішчы «Труженик» і «Юшки»),

Канцом XVI — першай чвэрцю XVII ст. датуюцца паліхромныя і зялёныя паліваныя кафлі з двухпрыступкавай рамкай і раслінным арнаментом, выкананым у тэхніцы чатырохчленнайсіметрыі, — дастаткова мець чацвёртую частку малюнка, каб аднавіць яго цалкам.

Каляровая гама паліхромнай кафлі складаецца з зялёнага, сіняга, жоўтага і белага колераў. Некаторыя кафлі мелі надпісы, зробленыя лацінскімі літарамі. Да гэтага ж часу можна аднесці зялёную паліваную кафлю з круглай

СТАРОНКА 48

румбай, з выявай птушкі, падобнай да лебедзя, на вонкавай пласціне.

Геральдычная кафля аздоблена звычайна гербам уладальніка і яго ініцыяламі, пададзенымі лацінскімі літарамі. Найбольшую цікавасць уяўляюць геральдычныя кафлі, наякіхстарадаўні герб горада (рука з мячом) змешчаны побач з ініцыяламі ўладальніка; вялікая зялёнапаліваная кафля XVIII ст. з эмблемай кармеліцкага ордэна і шматлікімі ініцыяламі нейкай духоўнай асобы шляхецкага паходжання; паліхромныя кафлі XVIII ст. з гербамі ўладальнікаў, знойдзеныя на тэрыторыі Тупічэўскага манастыра; зялёная кафляканца XVII ст. з манаграмай Ісуса Хрыста — эмблемай езуіцкага ордэна.

Знойдзены ў Мсціславе і сюжэтныя кафлі XVII ст. Некаторыя даследчыкі лічылі, што сюжэтныя матывы наогул не ўласцівыя беларускаму кафлярству. Знаходкі супярэчаць гэтаму памылковаму меркаванню.

Найбольшую знакамітасць мсціслаўскім майстрам у XVII ст. прынесла майстэрства вырабу паліхромнай кафлі. Усе сучасныя майстры-керамісты ведаюць творы мсціслаўца Сцяпана Іванова, па мянушцы Палубес (кажуць, што ён мог спрачацца ў майстэрстве з самім чортам). Яго апосталы, зробленыя ў тэхніцы паліхроміі — адзін з лепшых экспанатаў музея народнага мастацтва XVII ст. у Каломенскім. Трапіўшы ў Маскву ў 1654 г. у

маладым узросце, Сцяпан Іваноў працаваў спачатку ў князя Трубяцкога, потым у 1660—1666 гг. аздабляў паліхромнымі кафлямі фасады Новаіерусалімскага манастыра на Істры. З 1666 г. ён майстар Аружэйнай палаты маскоўскага Крамля. Спачатку, да 1674 г., ён разам з копыскім кафляром І. Максімавым стварае кафляныя фрызы царквы Рыгора Неакесарыйскага ў Маскве, потым вырабляе паліхромную кафлю для Пакроўскага сабора ў Ізмайлаве і «Церамка» надбрамай Круціцкага падвор'я. Найбольш значны твор легендарнага Палубеса — гэта маёлікавыя рэльефы апосталаў для барабана царквы Успення ў Ганчарах (1691). Мяркуюць таксама, што ён браў удзел у аздабленні Церамнага палаца, царквы Спаса з залатой рашоткай і Аптэкарскага прыказа ў Крамлі.

Разам з ім працавалі і іншыя мсціслаўскія рамеснікі, якіх рускае паланенне назаўжды закінула ў Маскву. Большасць з іх жыла ў Мяшчанскай слабадзе. Так, у пісьмовай кнізе гэтай слабады пад 1676 г. запісана 13 выхадцаў з Мсціслава,

СТАРОНКА 49

а ў 1684 г. да іх далучылася яшчэ 4 чалавекі. Сам Сцяпан Іваноў меў сваю сядзібу ў Ганчарнай слабадзе і вырабляў вялікую колькасць кафлі.

Пасля буйных ваенных падзей сярэдзіны — другой паловы XVII ст. мсціслаўскае кафлярства паступова пачало аднаўляцца. Да канца XVII ст. з кафлі паступова знікае рамка. Пад уплывам тканін, якімі аздабляліся сцены і мэбля, у дэкор кафлі пачынаюць пераносіцца сеткаватыя арнаменты.

У першай палове XVIII ст. мсціслаўскія кафляры разам са звычайнай рэльефнай паліванай і паліхромнай кафляй пачынаюць вырабляць распісную гладкую кафлю, аздабленую расліннымі малюнкамі.

У канцы XVIII—пачатку XIX ст. у Мсціславе вырабляецца гладкая кафля, пакрытая зялёнай, белай або карычневай палівай. Геаметрычным арнаментам у гэты час аздабляюцца толькі кафлікаронкі.

Цікавасць уяўляе фрагмент шклянога начыння, на баку якога быў выціснуты спецыяльнай пячаткай герб уладальніка мсціслаўскага магната К. Цеханавецкага, выкананы з высокім майстэрствам.

Для мсціслаўскага гутніка характэрна тонкае пачуццё формы. Архітэктоніка яго посуду настолькі дасканалая, што не перастае здзіўляць і сёння. Выкарыстоўваючы такія традыцыйныя ў гутным шкле элементы формаўтварэння, як шар, конус, цыліндр, майстар імкнуўся стварыць уласны вобраз пасудзіны. Паказальныя тут мсціслаўскія шкляныя збаны пяці розных тыпаў.

Магчыма, што ў Мсціславе выраблялі і дубельтовыя кубкі. Дарэчы, толькі ў мсціслаўскай шкляной калекцыі існуе посуд тыпу місак, форма якіх адпавядае ў асноўным мсціслаўскім керамічным формам.

У параўнанні з украінскім позне-сярэднявечным шклом дэкаратыўнае афармленне мсціслаўскага шкла надзвычай сціплае. Найбольш пашыранай была ляпніна: жгуты, стужкі, налепы, медальёны, часам з выявай герба. Налепы аздаблялі посуд, парушалі аднастайнасць паверхні, падкрэслівалі аб'ём і празрыстасць шкла.

Займаліся мсціслаўцы і касцярэзным рамяством.

Жытло касцярэза было паўзямлянкай, што заглыблена ў мацярык на глыбіню каля 1,5 м. У запаўненні ямы знойдзена шмат розных костак, 62 абрэзкі ад рагоў лося і загатоўкі паўфабрыкаты. Таксама сабрана вялікая колькасць кавалкаў непаліваных гаршкоў.

СТАРОНКА 50

XV—XVI стст. На донцах некаторых гаршкоў былі клеймы.

Зрэдку сустракаецца ў Мсціславе і белагліняны паліваны посуд (гаршкі і кубкі), завезеныя ў XVI—XVII стст. з польскага горада Шлёнску. Тонкі, добра спечаны чарапок шлёнскіх начынняў набліжаўся сваёй якасцю да фаянсавага. У другой палове XVII ст. у Мсціслаў таксама трапляюць чырвона-гліняныя арнаментаваныя курыцельныя люлькі, зробленыя на тэрыторыі тагачаснай Турцыі.

Традыцыі пастаўляць на мсціслаўскі кірмаш імпортны посуд захаваліся і ў XVIII ст. Так, у пісьмовых крыніцах канца XVIII ст. можна знайсці паведамленні аб тым, што мсціслаўскія гандляры прывозілі на продаж у горад з Рыгі фаянсавы і фарфоровы посуд.

Захоўвае мсціслаўская зямля і нумізматычныя матэрыялы. За гады раскопак сабрана больш за паўсотні розных манет. Самая старажытная з іх — манета Тэўтонскага ордэна; адносіцца да XV ст. Большая частка знойдзеных грошай датуецца XVII—XVIII стст. Амаль усе яны паходзяць з манетных двароў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

А.А.Трусаў

АРХІТЭКТУРА МСЦІСЛАВА XVII-XIX стст.

СТАРОНКА 51

Ваенныя нашэсці рускіх войск у XV—пачатку XVI ст. рэзка спынілі рост Мсціслава. Ён фактычна застаўся ў межах XII—XIII стст. Пашырэнне горада адбылося толькі на ўсход, у бок сённяшняй вуліцы Юрчанкі. У гэты час адміністрацыйны цэнтр перамясціўся з замка (апошні стаў выконваць толькі абарончую ролю) у іншае месца, на шырокае плато, дзе быў калісці

неўмацаваны пасады. Тут стварылася гарадская плошча, на якой пазней выраслі ратуша і гандлёвыя крамы, мураваныя храмы і манастыры.

Мірныя гады да пачатку і пасля Лівонскай вайны паспрыялі эканамічнаму і тэрытарыяльнаму росту Мсціслава.

Тэрыторыя сярэдневяковага Мсціславаў другой палове XVI—XVIII стст. павялічылася больш чым у два разы, была дзесьці ў межах сённяшніх вуліц Калініна і Першамайскай. У гэты час з'явіўся і Тупічэўскі манастыр.

Аналізуючы планіроўку тагачаснага горада, згодна з тапаграфічным планам 1778 г., бачна, што на поўдзень ад Замкавай гары існавалі кварталы з парадкавай прамавугольнай забудовай.

У XVII ст. за гарадскім валам меліся «слабоды» і пасады, якія выцягваліся ўздоўж гандлёвых шляхоў. Так, на дарозе ў Крычаў узнікае яўрэйская Слабада, а за ёю на ўсходзе фарміруецца Казіміраўская Слабада (янаўвайшла ў склад горада толькі ў другой палове XIX ст.). На смаленскай дарозе была Пячкоўская Слабада.

На подступах да Замка, на скрыжаванні галоўных вуліц горада стаялі розныя камяніцы, у тым ліку кляштары і касцёлы. Кармеліцкі касцёл і езуіцкі кляштар закрывалі непасрэдныя падыходы да Замкавай гары. У цэнтры замка знаходзіўся храм. Ён намаляваны на адной з фрэсак XVIII ст. у кармеліцкім касцёле.

Умацаванні горада і замка, якія моцна пацярпелі ў гады наступленняў рускай арміі ў сярэдзіне XVII ст., былі дарэшты знішчаны адступаючым войскам Пятра I у жніўні 1708 г.

Найбольш цікавымі помнікамі архітэктуры ў гістарычным цэнтры Мсціслава канца XVIII — пачатку XIX ст. былі Саборная царква Жываначальнай Тройцы, езуіцкі касцёл архістраціга Міхаіла разам з кляштарам, бернардзінскі Анёльскай Божай Маці касцёл і кляштар, кармеліцкі касцёл Успення Божай Маці, драўляны палац, пабудаваны з нагоды візіту ў горад імператрыцы Кацярыны II, і драўляны касцёл на могілках.

Адным з самых старадаўніх помнікаў Мсціслава з'яўляецца былы кармеліцкі Успенскі касцёл, размешчаны непадалёк Замкавай гары. Закладзены помнік у 1614 або ў 1617 г. (паводле іншых звестак, у 1637—1638 гг.). Доўгі час на галоўным фасадзе будынка быў лацінскі надпіс з датай «1654 год». Не выключана, што ў першай палове XVII ст. існаваў толькі драўляны будынак, які пазней быў заменены на мураваны.

Зараз гэта велічная трохнефавая шасцістоўпная базіліка з двухвежавым фасадам і пяціграннай алтарнай апсідай, даякой прылягае двухпавярховая прыбудова. Унутраную прастору касцёла ўпрыгожваюць фрэскі. Яны размешчаны на сценах галоўнага нефа і на частцы скляпенняў бакавых нефаў.

Ля касцёла пабудавана цагляная брама, вырашаная ў выглядзе трох рознавялікіх паўцыркульных арак-праходаў з каванымі металічнымі варотамі і брамкамі. Па баках брамы ўзвышаюцца невялікія пінаклі. Над шырокай цэнтральнай аркай размешчаны ступеньчаты стык.

Ансамбль былога езуіцкага кляштара ўзведзены ў XVIII—XIX стст. на ўзвышшы паміж сучаснымі вуліцамі Савецкай, Пралетарскай і Юрчанкі.

Езуіты з'явіліся ў Мсціславе ў 1616 г. Кароль Зыгмунт III фундаваў для іх касцёл і калегіум. У 1690 г. яны зноў заснавалі калегіум. Спачатку беларускі дойдзі Уладзіслаў Дзягілёвіч у 1707 г. пабудоваў вялікі драўляны езуіцкі касцёл, а крыху пазней, у 1711 г., адбудаваў спалены дом езуіцкай місіі, паставіў драўляную вежу са званамі і гаспадарчыя пабудовы.

Будаўніцтва мураванага езуіцкага касцёла і калегіума распачалося ў 30-ых гадах XVIII ст.; ішло марудна, двойчы спынялася і нарэшце пад кіраўніцтвам Бенядзікта Мезмера было скончана ў 1748 г. Акрамя касцёла і калегіума ў сярэдзіне XVIII ст. езуіты пабудавалі аптэку і вялікі мураваны будынак, які разабралі ў XIX ст. Падмуркі яго прасочаны падчас археалагічных раскопак і знаходзяцца на вуліцы Юрчанкі.

Будынак касцёла ўяўляе трохнефавую базіліку з трансептам і двухвежавым галоўным фасадам (вежы, на жаль, не захаваліся). Магутная паўкруглая агісіда завяршае цэнтральны неф. Галоўны фасад падзяляецца на два ярусы

СТАРОНКА 53

і завяршаецца развітым антаблементарам са ступеньчатым атыкам у цэнтры. Сцены будынка аздобленыя шырокімі пілястрамі. Перад касцёлам была ўзведзена прыгожая мураваная брама, а сам ансамбль быў абнесены цаглянай агароджай.

Існаваў езуіцкі калегіум да 1820 г. Увесь час тут ішло навучанне і выкладаліся розныя предметы, у тым ліку і архітэктура. Пасля паўстання 1831 г. будынкі былога езуіцкага кляштара былі адабраныя ў католікаў, а касцёл зачынены. Праз пэўны час езуіцкая маёмасць была перададзена праваслаўным.

У пачатку XVIII ст. у Мсціславе з'явіліся манахі-бернардзінцы, якія ў 1727 г. збудавалі тут драўляны касцёл і кляштар. Касцёл меў прамавугольны план, быў аднанефным будынкам з двухсхільным дахам, трохвугольным франтонам у цэнтры і дзвюма трох'яруснымі купальнымі вежамі па баках галоўнага фасада.

У 1832 г. бернардзінскі касцёл быў зачынены, бернардзінскі прыход, што налічваў у сакавіку 1833 г. 679 душ мужчынскага полу, адышоў да кармеліцкага касцёла. Туды ж была перададзена і ўся маёмасць манахаў-

бернар дзінцаў. Адначасова царскія ўлады зачынілі кармеліцкі кляштар, а касцёл перарабілі на фарны (прыходскі).

Неўзабаве ў 1837 г. усе збудаванні былога бернардзінскага кляштара былі перададзены пад нагляд мясцовай паліцыі. Доўгі час касцёльныя будынкі стаялі зачыненымі, пакуль не згарэлі і паступова не былі разабраныя мясцовымі жыхарамі. У 1857 г. ацалелыя будынкі былога кляштара перададзены ў Праваслаўнае духоўнае ведамства.

Святадухаўская царква (пабудавана ў 1641 г.) — драўляная і на каменным падмурку мела 5 глaў: адну вялікую і чатыры малыя. Даўжыня і шырыня царквы каля 25 м. Першапачаткова была абшыта дошкамі. Дах пакрыты гонтам, а ў канцы XIX ст. дах і глaвы былі ўжо з бляхі. Вакол царквы праходзіла паўзакрытая галерэя на каменных слупах з паясным бар'ерам. У сярэдзіне царквы ўздоўж сцен знаходзіліся хоры. Сцены ў другой палове XVII ст. былі распісаны на тэмы Старога і Новага Запавета.

Цёплая царква ў імя Увядзення ў храм Прасвятой Багародзіцы ў адной сувязі з келлямі (пабудавана ў 1771 г.) драўляная, на каменным падмурку, аднакупальная. Даўжыня яе 12 м, шырыня каля 7 м.

Царква ў імя Цудатворца Мікалая (існавала да 1839 г.) знаходзілася ў другім ярусе драўлянай надбрамнай званіцы. Даўжыня царквы каля 9 м, шырыня каля 8 м. Мела адну глaву, крытую гонтам.

Царква Успення Маці Божай (пабудавана ў 1891—1895 гг.) — мураваная, узведзена ў псеўдарускім стылі. Мела адну вялікую глaву, крытую бляхай. Над прытворам знаходзілася званіца.

У XIX ст. старажытны горад стаў паступова прыходзіць у заняпад.

Такім чынам, мсціслаўскае мураванае дойлідства з'яўляецца цікавай старонкай беларускай архітэктуры эпохі барока і класіцызму.

А.А.Трусаў

СТАРОНКА 54

Пустынскі Успенскі манастыр (мужчынскі)

Заснаваны ў 1380 г. мсціслаўскім князем Сямёнам Лугвенем у 11 км ад горада. Стаіць на правым беразе ракі Асянка, на месцы, дзе згодна паданню з'явіўся цудадзейны абраз (так званы «патрыяршы»), а з-пад зямлі пачала біць крыніца з гаючай вадой.

Старажытнае паданне сведчыць, што адзін з князёў мсціслаўскіх, верагодна, Сямён, моцна захварэў на вочы. Ні дактары, ні народныя сродкі — нішто не дапамагала. Закрылася святло для вачэй князя і душа яго апусцілася ў цемру. Адзіным суцяшэннем, адзінай радасцю засталася толькі цёплая, сардэчная малітва. Ён доўга маліўся, просячы дапамогі нябёсаў, і малітва, нарэшце, была пачута. Калі хворы князь спаў ціхім сном, перад вачыма яго паўстаў стары і сказаў: «Калі жадаеш стаць відучым, ідзі ў пустынь і памыйся там вадой з крыніцы, атрымаеш жаданае». Князь доўга распытваў у

людзей аб пустыні з крынічкаю, але не змог атрымаць дакладнага адказу. І вось знайшоўся вельмі стары чалавек: «Я ведаю, гэтае месца і ахвот-на павяду цябе туды».

Прывёў да крыніцы. «Выпі гэтай крынічнай вады, а потым памый ёю свае вочы. Ну што?» «Я бачу, як сюды скачуць мае страмянныя». «Заўтра на ранняй зорцы прыязджай зноў. І так кожны дзень шэсць тыдняў запар».

Князь стаў бачыць настолькі добра, што змог весці палкі ў час бітвы на Грунвальдзе. Узрадаваны, ён падараваў Пустынь з гаючай крыніцай манахам, шчодро даў са

СТАРОНКА 55

сваёй казны на будаўніцтва манастыра, а старца прызначыў ігуменам.

Дзякуючы шчодрым ахвяраванням манастыр ужо ў XV стагоддзі валодаў даволі значнай маёмасцю, з поспехам займаўся бортніцтвам (збор мёду дзікіх пчол).

У пачатку XVI ст. манастыру належалі вёскі Аўдзейкава, Радзівонаўка, Слабада, Рацукоўская, Перасадзіна, сенажаці за рэкамі Віхра і Сож, пожня Горабская, двор і прысядзібны ўчастак у Мсціславе, вялікая колькасць сялян. Ён меў правы на лоўлю рыбы, баброў, звяроў, свабодную пабудову млыноў на рацэ Віхры, самастойны суд над манастырскімі сялянамі.

Пустынскі манастыр у 1601 г. перайшоў да ўніятаў і быў заселены манахамі базільянскага ордэна, а ў 1839 г., пасля скасавання на Беларусі ўніі, стаў праваслаўным. У канцы XVIII — пачатку XIX ст. манастыр быў перабудаваны і складаўся з Успенскага сабора манастырскага корпуса з царквой, званіцы, школы, капліцы, дзвюх гаспадарчых пабудоў і трох жылых дамоў.

Успенскі сабор, узведзены ўніяцкім архіепіскапам Іракліем Лісоўскім у пачатку XIX ст. (1801-1808), захаваўся толькі часткова. Гэта трохнефавая базіліка з адной прамавугольнай апсідай. Галоўны фасад быў аздоблены плоскімі пілястрамі, іанічнымі капітэлямі і завершаны трохвугольным франтонам. Сабор у мінулыя гады меў фрэскавы роспіс.

Званіца пабудавана ў другой палове XIX ст. і ўяўляе сабой высокую пяціярусную пабудову, некалі завершаную шпілем. Адначасова са званіцай непадалёку ад штучнай сажалкі пабудавалі капліцу ў выглядзе маленькага аднанефнага храма з паўкруглай апсідай.

Цагляны манастырскі корпус пабудаваны на мяжы XVIII—XIX стст. Ён мае выгляд двухпавярховага Г-падобнага будынка, злучанага з аднанефнай крыжова-купальнай царквой.

Корпус школы ўзведзены ў другой палове XIX ст. з цэгля. Гэта двухпавярховы прамавугольны ў плане будынак з вальмавым дахам. З тарцоў да яго далучаюцца дзве прыбудовы, змураваныя на пачатку XX ст.

У комплекс Успенскага манастыра таксама ўваходзілі цагляная капліца, пабудаваная ў другой палове XIX ст., жылыя дамы, якія ўзведзены адначасова з гаспадарчымі пабудовамі, стайня, свіран. Сёння комплекс

уключае Успенскі сабор, манастырскі корпус з царквой, званіцу, школу, капліцу, дзве гаспадарчыя пабудовы і тры жылыя дамы.

СТАРОНКА 56

Займае значную тэрыторыю, абнесеную з поўдня і захаду цаглянай сцяной, а з поўначы пасадкамі дуба, ліпы, асіны, з усходу — ровам, за якім месціцца сажалка. Ад брамы да манастырскага корпуса і сабора вядзе ліпавая алея.

У манастыры да 1803 г. існавала парафіяльная школа, дзе 10 дзяцей вучыліся рускай і польскай граматыцы ды спевам. Пазней у кляштары (1818) выкладалася маральная тэалогія. У 1869 г. было заснавана праваслаўнае брацтва, а ў 1870 г. адкрыта царкоўна-прыходская школа, пазней — некалькі пазыка-ашчадных таварыстваў.

У перыяд Вялікай Айчынай вайны ў 1943 г. манастыр быў узарваны гітлераўцамі. На месцы храма засталіся руіны, але па захаваўшыхся дэталях бачна, што будаваўся ён як усякае збудаванне абарончага тыпу. Манастыр спраектаваны таленавітым архітэктарам і выкананы ўмелымі ў сваёй справе будаўнікамі.

*Алексеев Л. В. По Западной Двине и Днепру
в Белоруссии. М., 1974.*

Грыгаровіч І. І. Беларускае епархія, М., Н. 1992.

Пустынский Успенский монастырь. Могилёвская епархия. Могилев, 1901.

Ануфрыеўскі манастыр

Другі старадаўні манастыр — Ануфрыеўскі — знаходзіцца ў 17 кіламетрах ад Мсціслава па дарозе на Крычаў. Заснаваны Мсціслаўскім князем Лугвенею у 1407 г. як праваслаўны.

Згодна паданню, княжыч Юрый заблудзіўся ў дрымучым лесе, сем дзён блукаў па лесе і, нарэшце, стомлены ўпаў на калені і стаў прасіць Бога аб выратаванні. У гэты час перад ім з'явіўся стары з доўгаю, да зямлі, барадою, які звярнуўся да здзіўленага юнака са словамі: «Не бойся, дзіця, я — Ануфрый, і пасланы Богам паказаць табе дарогу». Так падлетак знайшоў дарогу і выратаваўся.

Узрадаваны цудоўным выратаваннем сына, князь Лугвень на месцы з'яўлення княжычу св. Ануфрыя заснаваў манастыр у гонар гэтага святога, а сам Юрый потым прывёз сюды з Афона абраз Св. Ануфрыя, у ніжняй частцы якога была выява самога Юрыя, які ў лесемоліцца аб выратаванні. Сямён Лугвень, яго сын Юрый і ўнук Іван ахвяравалі манастыру зямлю, вёскі (Ануфрыева, Галоўчына, Калянікаў, Камаровічы, Гостынь) з сялянамі. Потым ім апекваўся друцкі князь Багдан Азярэцкі. У 1594 г. кароль Жыгімонт III перадаў яго канцлеру Вялікага княства Літоўскага Льву Сапегу.

У 1630 г. ці каля гэтага часу, манастыр перайшоў ва ўладанне базыльянскага ордэна. Праваслаўныя манахі пакінулі мясціны, дараваныя Лугвенею.

З 1772 г. манастыр знаходзіцца ў складзе Расійскай Імперыі. У 1814 г. яго гаспадарка перадаецца ў ваеннае ведамства для размяшчэння ваенных пасяленняў Елецкага і Полацкага палкоў 11-ай дывізіі. Манастыру ж прыпісваюць тры фальваркі: Паўлавічы, Старына і Шараева.

У манастыры была бібліятэка, у якой у 1823 г. налічвалася 228 кніг. Да манастыра быў прыпісаны ўніяцкі прыход з трох вёсак — Слабодка, Сялец, Галоўчыц, дзе жылі каля пяцісот вернікаў. У першай чвэрці XIX ст. у манастырскім уладанні знаходзілася 10 436 дзесяцін зямлі, 1325 дзесяцін лесу, тры фальваркі, вінакурны завод, сем вадзяных млыноў (з іх два мелі сукнавалкі) і больш за тысячу сялян.

Ануфрыеўскі манастыр меў манахаў-настаўнікаў для адукацыі свецкай і кляштарнай моладзі. У 1754 г. Апанас Марцынкевіч выкладаў рыторыку пяцёрым базыльянам. У 1798 г. кляштар «сваім коштам» утрымліваў 15 вучняў і аднаго настаўніка. Выкладаліся тут руская, польская граматыкі, арыфметыка, рукапісанне і інш.

СТАРОНКА 57

У 1839 г. манастыр вяртаюць праваслаўным, а ягоная царква пераўтвараецца ў прыходскую.

Сёння ад помніка, што некалі месціўся на паўднёва-ўсходняй ускраіне сучаснай вёскі Сялец, засталася царква. Пабудавана ў 2-ой палове XVIII ст. з цэглы. Гэта аднанефавы храм з паўцыркулярнай алтарнай апсідай і высокай пяціяруснай вежай-званіцай. Фасады будынка аздоблены руставанымі лапаткамі. Квадратная ў плане вежа завершана падвойнымі пілястрамі і калонамі невялікім шатром. Усе ярусы (чацверыкі) падзелены развітымі карнізамі, на вуглах аздоблены пілястрамі. Па перыметры сцен праходзіць прафіляваны карніз. У дэкоры выкарыстаны руставаныя лапаткі, падвойныя пілястры і калоны. Уваходы ў храм размешчаны з трох бакоў ніжняга яруса вежы. Аконныя праёмы з лучковымі на вежы паўцыркулярнымі завяршэннямі. Унутраная прастора перакрыта цыліндрычным скляпеннем. На хоры, якія падтрымліваюцца 2 калонамі, вядзе вітая лесвіца ў тоўшчы сцяны. Царква — помнік архітэктуры пераходнага перыяду ад барока да класіцызму.

Алексеев Л. В. По Западной Двине и Днепру в Белоруссии. М., 1974.

Грыгаровіч І. І. Беларуская епархія.

Мн., 1992.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі Магілёўскай вобласці.

Мн., 1986.

Краснянский В. Мстиславль.

Вильна, 1912.

Мазалаўскі манастыр

Мазалаўскі Праабражэнскі заштатны праваслаўны дзявочы манастыр знаходзіцца па дарозе на Магілёў у 12 км ад Мсціслава ў вёсцы Мазалава. Заснаваны ў 1665 г. дачкой-памешчыцай Мсціслаўскага стольніка Мікалая Сухадольскага Марыянай. Яна пабудавала ў манастыры галоўны храм у імя Праабражэння Гасподня і адпісала на ягонае ўтрыманне тры вёскі: Мазалоўшчыну(Мазалава), Балакараўшчыну і Малахаву (Зубаўшчыну) з сялянамі і зямлёй, а таксама млын на рэчцы Натапа. Гэта пацверджана ў 1678 г. польскім сеймам.Пры захопе манастыра ўніяцкім базыльянскім ордэнам у 1727 г. (па іншых крыніцах у 1743 г.) былі знішчаны многія кнігі і рукапісы, а ігумення і манахіні — выгнаны.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772) манастыр адышоў да Расіі, а ў 1778 г. стаў праваслаўным.

У манастыры былі дзве царквы. Галоўная царква — у імя Праабражэння Гасподня драўляная, на каменным падмурку. Узноўлена ў 1799 г. У 1830 г. перабудавана статс-дамай графіняй Чарнышовай. Пры ёй два прыдзелы: уімя Праабражэння і Ражаства Багародзіцы. Другая царква — у імя Захарыя і Елізаветы (Цёплая), размяшчалася ў адным злучэнні з 12-цю келлямі і пабудавана на каменным падмурку.

Манастыр быў абнесены земляным валам. Прыпісаных да яго сялян па вёсках, ахвяраваных заснавацельніцай Марыянай Сухадольскай, лічылася 67. Зямлі за манастыром і сядзібамі (ворнай, сенакоснай і пад лесам) лічылася 53 валокі (па расійскай мерцы больш тысячы дзесяцін).

На ўсходняй ускраіне вёскі Мазалава захавалася царква Ушэсця, пабудаваная ў 1827—1832 гг. у стылі класіцызму паводле праекта архітэктара А. Мельнікава. Мураваны амаль квадратны ў плане трохнефавы храм мае паўкруглую апсідку, прытвор і 4-ярусную вежу-званіцу (над галоўным уваходам) са шпілем. Галоўны і бакавыя ўваходы з 4-калоннымі порцікамі іанічнага ордэра завершаны трохвугольнымі фронтамі. У аздабленні фасадаў гарызантальны руст, дэкар, скульптура. Нефы перакрыты крыжовымі скля-пеннямі на падпружных арках.

У. Л. Гасялкоў

СТАРОНКА 58

У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

У 1772 г. пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай Мсціслаў адышоў да Расіі, Мсціслаўскае ваяводства было перайменавана ў правінцыю, горад стаў правінцыяльным, а з 1777 года — павятовым горадам Магілёўскай губерніях.

Мсціслаўскі павет (існаваў у 1566—1924 гг.) у складзе Мсціслаўскага ваяводства ВКЛ, з 1772 года ў Магілёўскай, з 1796 года ў Беларускай, а з 1802 года зноў у Магілёўскай, з красавіка 1919 года ў Смаленскай губерні.

Мсціслаў адразу ж страціў якое-небудзь стратэгічнае значэнне, бо граніца адышла далека на Захад. Ён пачаў паступова выходзіць з эканамічнага застою. Паланізацыя і лацінства хутка і неяк незаўважна зніклі,

як з'ява наносная і чужая. Павялічылася колькасць гаражан, у тым ліку і за кошт прытоку беларускага насельніцтва з Рэчы Паспалітай.

Далучэнне да Расіі адпавядала жыццёвым інтарэсам і нацыянальным спадзяванням мсціслаўцаў, здавён звязаных з рускім народам непарушнымі вузамі брацтва і культурнымі стасункамі.

У 1781 г. Мсціславу надалі і новы герб. У ніжняй частцы шчыта была намалявана чырвоная лісіца, «каковымі зверьмі окрестности сего города весьма изобилуют», у верхняй частцы — палова герба Расійская імперыі. Пазней, у 1797 г., Кацярына II унесла свае змены ў герб («герой Мстиславский: червлённый волк, голова влево»), а сабе ў тытул — «княгиня Мсціслаўская».

18 студзеня 1787 г. Кацярына II наведала горад у час падарожжа ў Таўрыду і была ў ім суткі. Яе сустрэлі гарматным салютам, калакольным званам, парадам цэхаў, вітала духавенства ўсіх канфесій, Магілёўскі архіепіскап Георгі Канінскі. Драўляны палац, які пабудаваны да яе прыезду, згарэў у 1858 г.

Першапачатковы план Мсціславабыў зацверджаны ў 1778 г., а ў 1783 г. складзены спецыяльны геаметрычны план і межавая кніга горада. Па гэтаму плану ён падзяляўся на ўласна горад і 11 фарштадтаў: Смаленскі, Слабадскі, Пірагоўскі, Магілёўскі, Банны, Затроіцкі, Замкавы, Падольны, Пустынскі, Пятніцкі і Зарэчная Слабада. Яго тэрыторыя з вуліцамі, перакрываваемымі пад прамымі вугламі, дзялілася на правільныя чатырохкутныя ўчасткі з базарам у цэнтры. Вуліцы Мсціслава (цяпер перайменаваныя) здаўна насілі назву ад цэркваў (Афанасьеўская, Спаская, Крыжовая, Міхайлаўская, Саборная і г. д.), ад некалі існаваўшых тут каталіцкіх манастыроў (Кармяліцкая, Бернардзінская) і суседніх гарадоў і вёсак, да якіх яны выводзілі (Смаленская, Магілёўская, Шамаўская).

Плошча горада па плане ў акружнасці складала 2792 дзесяціны, жыхароў было 2850 чалавек.

Беднасць заставалася спадарожніцай жыхароў горада. Аб сялянах павета і гаварыць не даводзілася: на іх у поўнай меры распаўсюджвалася прыгоннае права, якое існавала ў Расіі.

Гаўрылу Раманавічу Дзяржавіну, паэту, які з'яўляўся ў той час сенатарам, не раз даводзілася выконваць розныя царскія даручэнні па разбору спрэчак і скаргаў у гарадах і вёсках Беларусі, у тым ліку і ў Мсціслаўскім павеце. Ён заўсёды імкнуўся пры вырашэнні іх праяўляць справядлівасць і прынцыповасць, што выклікала незадавальненне многіх вяльмож і прывяло да таго, што паэт нажыў пры царскім двары даволі шмат уплывовых злоснікаў.

У чэрвені 1799 г. яму было даручана ехаць у мястэчка Шклоў Магілёўскай губерні для разбору скаргі жыхароў на ўціск з боку графа С. Г. Зорыча, а перад зваротам выканаць яшчэ адзін дадзены ў сталіцы (Пецяярбургу) загад — «Учинить исследование о показанном буйстве (сопротивление) нижнему земскому суду деревни Березетя»,

якая знаходзілася ў той жа Магілёўскай губерні. Са Шклова Дзяржавін накіраваўся ў Горкі, маёнтак графа Салагуба, польскага магната, у якім праводзіў лета яго блізкі знаёмы Л. А. Нарышкін.

12 чэрвеня Дзяржавін прыехаў у вёску Горы, адкуль наездамі быў некалькі разоў у Беразетні, для правядзення следства. У яго вершы «Горы» знайшлі прамы водгук падзеі ў Беразетні.

У кнізе «Народ издревле родной» Сямён Букчын піша: «...Казённы маёнтак Беразетня быў аддадзены ў арэнду графу Пал'е, які пратэрмінаваў «запіс» — не ўнёс у пэўны тэрмін арэнднай платы. Кіруючыся расійскімі законамі, магілёўскія губернскія ўлады вырашылі перадаць вёску ў карыстанне іншаму памешчыку-арэндатару. Але прыказчык ранейшага ўладальніка Беразетні і сяляне запрацівіліся гэтаму рашэнню. Тут адыгралі сваю ролю і звычка да старых «статутовых» (польскіх) законаў і, магчыма, яшчэ больш нежаданне мець новага арэндатара, ад якога сяляне чакалі большага, у параўнанні з мінулым уладальнікам, уціску. Калі ў вёску з'явіліся капітан-спраўнік разам з паліцэйскімі служачымі і членамі земскага суда, адбылася бойка: сяляне «угладілі бока начальству». Дзяржавін бачыў, што канфлікт адбыўся «ни от чего более, как от несообразности польских законов с русскими...». Ужо ў Пецярбургу ён падрабязна патлумачыў у сенаце неабходнасць найхутчэйшага выкаранення гэтых супярэчнасцей «в устройстве края», але «к крайнему удивлению, ничего из сего не вышло к исправлению сего великого в земле беспорядка, от которого происходило не токмо много ссор и тяжб, но и самых убивств». Праз колькі год, ужо пры Аляксандры І, стаўшы міністрам юстыцыі, Дзяржавін будзе дамагацца «о поправлении всех токовых неудобств, обретенных завоеванием провинции...». І зноў ён з жалем ці сорамам вымушаны будзе прызнацца, «что никто ни о чемкасательно общего блага отечества, кроме собственных польз и роскоши, не пекся».

У канцы XVIII ст. узнік і стаў істотным фактарам эканамічнага жыцця горада хатні промысел. Толькі ў 5 дамах выраблялася па 1000 чорных і 40 падэшвенных ялавічных скур у год. Хуткаразвіваліся разнастайныя рамёствы. З 3027 мужчын-рамеснікаў было 305 чалавек — больш за 10 працэнтаў. Рамесная вытворчасць развівалася ў напрамку спецыялізацыі. У майстэрнях стала шырэй выкарыстоўвацца наёмная праца.

Галоўным заняткам мяшчан — асноўнай часткі гарадскога насельніцтва было земляробства. Так, прысядзібных зямель было 104 дзесяціны, ворнай зямлі — 628, сенажацяу — 207 і пад лесам — 1792 дзесяціны (дзесяціна — 1,09 га). Іншымі словамі, толькі 4 працэнты зямлі было занята горадам.

Прамысловыя прадпрыемствы саматужнага тыпу ўзніклі ў горадзе на пачатку XIX ст. Першым быў свечачны завод (1802). Ён вырабляў па 200—500 пудоў свечак штогод. А ў 1808 г. у ваколіцах Мсціслава пачала дзейнічаць суконная фабрыка.

У апошняй чвэрці XVIII і пачатку XIX ст. нязначна ўзмацніліся рынкавыя сувязі. Сяляне навакольных вёсак у вялікай колькасці прадавалі на гарадскім базары збожжа, жывёлу, мяса, мёд, посуд з дрэва і гліны,

набываючы вырабы Мсціслаўскіх рамеснікаў і асобныя тавары іншагароднай вытворчасці. У горадзе ў гэты час налічвалася больш за сотню купцоў. Яны аб'язджалі кірмашы і таргі, скупаючы сельскагаспадарчыя прадукты, каб прадаць іх, але ўжо даражэй, у іншых гарадах, а з апошніх прывозілі ў Мсціслаў віны, розныя прыправы, селядцоў, галантарэйныя вырабы.

Па звестках члена Пецярбургскай Акадэміі навук В. С. Севергіна, які пабываў у Мсціславе, у 1803 г. налічвалася 498 драўляных дамоў, два цагельныя, 87 лавак, 5 цэркваў і 3 касцёлы. Увагу вучонага прыцягнулі

СТАРОНКА 60

ўрадлівыя землі ў ваколіцах горада, даволі высокі ўзровень агародніцтва. А васьмь лугі, наядоумку, знаходзіліся ў пасрэдным стане. Адукацыя была прадстаўлена іезуіцкай калегіяй на 113 чалавек і народным вучылішчам на 86 чалавек. Асноўная ўвага праграмы вучылішча была скіравана на вывучэнне рускай мовы, рускай гісторыі і геаграфіі.

Спусташальна прайшлася па горадзе і ваколіцах вайна 1812 г. Яна пакінула ў жыцці Мсціслава глыбокія і доўга незажываючыя раны. Напалеон, як вядома, у першыя дні кампаніі прымусіў рускія войскі да доўгага адступлення. Праз Мсціслаў назлучэнне пад Смаленскам з 1-ай арміяй М. Б. Баркляя дэ Толі адыходзіла на ўсход з баямі 2-ая руская армія П. І. Баграціёна.

Горад 17 жніўня апынуўся ў руках французай. Французы рабавалі дамы, свірны, кладовыя, склепы, забіралі адзенне, абутак, харчовыя прыпасы, фураж, коней, рагатую жывёлу, хатнюю птушку. Бралі ўсё, што трапляла пад рукі.

Поўнае садзеянне ім аказвала камісія, створаная з памешчыкаў-зdraднікаў польскага паходжання. Я на займалася забеспячэннем харчамі і фуражом напалеонаўскага войска. Было ўстаноўлена, што з кожнага зямельнага ўчастка бралася на карысць французай па 6 асьмін (асьміна раўнялася 104,965 літра) жыта, 10 аўса, 20 пудоў сена і саломы новага ўраджаю і г. д. Уся цяжкасць гэтых пабораў лягла на сялянства.

Жыхары Мсціслава і павета не скарыліся свайму лёсу, а ўзняліся на рашучую барацьбу супраць захопнікаў. Напалеонаўскую армію гналі з Расіі праз Беларусь. У гэтым была заслуга і рэкрутаў з Мсціслава, якія служылі ў Ялецкім пяхотным палку.

У вызваленні Мсціслава, побач з вайскамі рэгулярнай рускай арміі, бралі ўдзел і партызаны Мсціслаўшчыны пад камандаваннем рускага афіцэра Ажэроўскага, жыхары горада. Калі, напрыклад, у пачатку лістапада 1812 г. пры адступленні праз горад пачалі прабірацца французскія афіцэры і салдаты і частка з іх заначавала ў Зарэччы, то гараджане забілі каля 500 з іх, а астатнія выратоўваліся ўцёкамі. Захавалася данясенне генерал-лейтэнанта Шэпелева, які ўзнаўляў адну з карцін падзей таго часу. 4 лістапада на подступах да Мсціслава генералу стала вядома, што горад ужо пакінуты французамі. Па яго загаду палкоўнік Андрыянаў з казакамі адразу ж пачаў

праследаванне ворага і дагнаў непрыяцельскі атрад у вёсцы Шыркi. Убаі французы страцілі 100 чалавек забітымі і 18 палоннымі.

Варожая акупацыя нанесла значныя страты павету. Гаспадарка прыйшла ў заняпад. Але жыццё ўзяло свае. Горад паступова пазбаўляўся вынікаў ваеннага ліхалецця, стаў нават большы і прыгажэйшы за ранейшы. Але на гэта быў патрэбен час.

У 1825 г. у горадзе жыло 3492 чалавекі, было 7 цагельных і 600 драўляных дамоў, 6 цэркваў і 4 манастыры, а ў 1862-ім — 6250 чалавек, 11 цагельных і 693 драўляных дамы, 7 цэркваў і адзін цагляны манастыр.

Будаваліся новыя прадпрыемствы, развівалася рамяство, павялічвалася насельніцтва, значная частка якога займалася дробным гандлем. У 1823 г. ужо існавала талесная фабрыка мешчаніна Меера Фрумкіна з 80 вольна-наёмнымі рабочымі, а ў 1858-ым працягвалі працаваць раней пабудаваныя свечачны і скураны заводы. У 1848 годзе мелася 40 піцейных дамоў і 160 лавак.

Вядучае месца ў вытворчасці ў горадзе займалі рамёствы. На долю гарбароў, сталяроў, кавалёў і іншых даводзілася да 20 працэнтаў агульнай колькасці гарадскога насельніцтва. Яны падзяляліся на майстраў, падмайстраў і навучэнцаў. Багатыя майстры паступова становіліся прадпрымальнікамі — самі не выраблялі тавар, а займаліся арганізацыяй вытворчасці і збытам гатовай прадукцыі.

СТАРОНКА 61

Мсціслаўскія купцы пастаўлялі на рынак галоўным чынам канаплянае масла, мёд і воск, а з Расіі прывозілі тканіны, шкло, соль і іншыя тавары.

Многія гараджане, як і раней, трымалі жывёлу, разводзілі сады, займаліся агародніцтвам. Статыстычныя даныя гавораць, што ў жыхароў Мсціслава ў 1847 г. мелася 173 кані, 543 каровы, 150 авечак, 305 свіней, а таксама 40 вялікіх фруктовых садоў.

Эканамічны ўздым горада быў поўнаасцю спынены двума пажарамі: у 1858 г. згарэла лепшая частка Мсціслава — каля 500 будынкаў, а ў 1863-ым усе гандлёвыя рады. Гэта было адной з прычын яго эканамічнага заняпаду, які працягваўся да пачатку XX ст.

Але галоўнай прычынай было тое, што старыя гандлёвыя шляхі, якія праходзілі праз Мсціслаў на паўднёвы захад, перамясціліся на поўнач да Пецярбурга, на захад да Варшавы і на поўдзень да партоў Чарнамор'я.

З адменай прыгоннага права жыццё горада не азнаменавалася хуткім развіццём капіталізму. Гэта, напэўна, часткова тлумачыцца тым, што ў 1897 г. яго спасцігла яшчэ раз стыхійнае бедства — вялікі пажар, які сур'ёзна падарваў гаспадарку і гандаль горада. У 1897 г. у ім жыло 8514 чалавек, большасць (4947) асобы яўрэйскай нацыянальнасці. У гэтым праявілася палітыка царскага ўрада, устанавіўшы зону аседласці для яўрэяў, у якую ўваходзіў і Мсціслаў. Значную праслойку гарадскога насельніцтва складалі палякі — 586 чалавек, што пераканаўча сведчыла аб былой прыналежнасці

Мсціслава да Рэчы Паспалітай. Астатняя частка гараджан была беларусамі і рускімі.

У горадзе налічвалася ўжо 1500 двароў, над якімі ўзвышаўся бачны здалёк Мікалаеўскі сабор. Рэлігійнае жыццё было прадстаўлена і іншымі ўнушальнымі збудаваннямі, такімі як Тупічэўскі Святадухаўскі манастыр, кармаіцкі касцёл, Пятніцкая, Троіцкая, Аляксандра Неўскага і Спаская цэрквы. У горадзе існавала 12 малітоўных дамоў.

Як у першай, так і ў другой палове XIX ст. Мсціслаў уяўляў рамесна-земляробчы горад, у якім, як сведчаць статыстычныя даныя, у канцы 90-ых гадоў налічвалася каля трохсот рамеснікаў. Працавалі яны пераважна на патрэбы ўнутранага рынку.

Даследчык С. В. Максімаў, які наведваў Мсціслаў у 80-ых гадах мінулага стагоддзя, пісаў: «Мы поспешили оставить Мстиславль затем, что в нем и взять нечего: город бедный и не торговый».

З развіццём чыгуначных зносін, якія абышлі горад бокам, адпраўляць тавары з Мсціслава, як і ўвозіць, стала справай цяжкай, складанай, а галоўнае — дарагой. Самая блізкая да горада чыгуначная станцыя Пачынак знаходзілася ў 70 кіламетрах, а Магілёў і Смаленск і таго далей. Асноўным відам транспарту для мсціслаўцаў па-ранейшаму заставаўся гужавы. Цэны ж на перавозку па грунтовых дарогах, якія звязвалі Мсціслаў з Магілёвам (праз Расну і Сухары), Смаленскам (праз Хіславічы), іншымі гарадамі, у шэсць разоў перавышалі кошт перавозак парходам. Да таго ж у перыяд раздарожжа і снежных заносаў сувязь горада з астатнім светам зусім спынялася.

Сур'ёзнага гандлёвага значэння горад і павет не мелі. З павета вывозілі ў невялікай колькасці хлеб, авёс, лес, пянёк і лён.

Параўнаўча вялікі горад Магілёўскай губерні выглядаў далека не па-гарадскому. Інспектар народных вучылішч і першы дырэктар Мсціслаўскай мужчынскай гімназіі У. Краснянскі пісаў: «Вуліцы ўлетку, калі яны патаналі ў садах, нагадвалі вялікую дачную мясцовасць; увосень жа, з гразю нямошчаных вуліц, і ўзімку,

СТАРОНКА 62

засыпаных снегам, Мсціслаўль зусім не той. Ягоная чароўнасць знікае, і ён робіцца падобным на вялікае глухое мястэчка».

Мсціслаў, як і ўся Беларусь, вызначаўся масавай непісьменнасцю насельніцтва. У 1897 г. умелі чытаць і пісаць толькі 38 працэнтаў жыхароў. Уся адукаванасць зводзілася да ведаў закона божага, ўмення чытаць і пісаць. Усе дысцыпліны выкладалі свяшчэннаслужачелі.

Не ў лепшым стане знаходзілася і медыцынскае абслугоўванне. У канцы 80-ых гадоў у Мсціславе было 2 урачы, 2 фельчары і акушэрка. На аднаго ўрача прыходзілася 3856 чалавек, столькі ж на аднаго фельчара, а на адну акушэрку — 3819 жанчын. Таму працэнт смяротнасці быў даволі высокі. Царызм зусім не клапаціўся аб здароўі насельніцтва.

У 1890 г. на базе пажарнай каманды было створана вольнае пажарнае таварыства, адно з першых у Магілёўскай губерні. У 1910 г. разам з аддзяленнем у Зарэчнай Слабадзе яно налічвала 153 актывісты. У пажарнай дружыне было 220 чалавек, якія неслі службу «дзеясна і энергічна». На ўзбраенні лічылася: 6 коней, 8 пажарных рукавоў, 3 гідрапульты, 16 бочак, ходы для інструментаў, 9 лесвіц і ў «дастатковай колькасці» багры, сяке-ры, ламы, пікі, рыдлёўкі, «кошкі» з вярхоўкамі. У горадзе было 10 драўляных чанаў па 500 вёдзер кожны і 3 цэментныя басейны ёмістасцю па 3500 вёдзер.

У 1897 г. у Мсціславе было адкрыта аддзяленне Магілёўскага царкоўна-праваслаўнага богаўленчага брацтва, якое ў 1901 г. налічвала 303 члены, з іх 5 ганаровых, 2 пажыццёвых, 228 сапраўдных і 68 членаў-сапернікаў. На чале брацтва стаяла ўпраўленне, якое выбіралася агульным сходам членаў-братчыкаў. Яно праводзіла народныя чытанні рэлігійна-маральнага, гістарычнага і патрыятычнага зместу ў нядзелі і святочныя дні ў будынках царкоўнапрыходскай школы і гарадской управы. Лектарамі былі духоўныя асобы, настаўнікі і выхавацелі духоўнага вучылішча. На чытаннях прысутнічала ад 50 да 400 чалавек. За 1900 г. было праведзена 21 чытанне і 12 чытанняў сярод зняволеных, якія знаходзіліся ў мясцовым турэмным замку ў колькасці ад 18 да 34 чалавек.

Упраўленне займалася бясплатнай раздачай насельніцтву кніг, брашур, выяў святых і ікон, крыжоў і абразкоў, адкрывала вулічныя бібліятэкі-чытальні. Першая бібліятэка для бясплатнага чытання адкрыта 25 сакавіка 1898 г. і размяшчалася ў мураванай капліцы ў агароджы Мсціслаўскага духоўнага вучылішча. У ёй налічвалася 1300 назваў кніг агульнай колькасцю 7020 экзэмпляраў. У канцы 1899 г. былі адкрыты яшчэ чатыры бібліятэкі-чытальні — на плошчы пры Саборнай Мікалаеўскай, Аляксандра-Неўскай, Троіцкай цэрквах і пры памяшканні брацкай бібліятэкі.

У Мсціславе існавалі дабрачыннае таварыства, якое знаходзілася ў структуры Міністэрства ўнутраных спраў і аказвала дапамогу беднякам, пазыка-ашчаднае таварыства праваслаўнага насельніцтва з аддзяленнямі ў мястэчках не толькі Мсціслаўскага павета.

Прыкметнай з'явай у культурным жыцці Мсціслава стаў выпуск у 1899 — 1900 гг. штотыднёвай газеты «Белорусский комиссионер», якая да 1 мая выдавалася баронам Пілар фон Пільхаў. У ёй паведамлялася аб падзеях у павеце, друкаваліся артыкулы аб гісторыі краю і ягоным мінулым. З газет і часопісаў перадрукоўваліся матэрыялы па праблемах сельскай гаспадаркі, узнімаліся пытанні аб сістэме адукацыі, адкрыцці ў горадзе гімназій як для хлопчыкаў, так і для дзяўчынак. Хоць і прыглушана, але зрэдку гаварылася пра класавую няроўнасць,

СТАРОНКА 63

барацьбу сялян за свае правы, сваю чалавечую годнасць. Са студзеня 1901 г. выдавалася газета «Белорусский корреспондент».

Нельга абыйсці маўчаннем і дабрачынную дзейнасць земляка прыват-дацэнта Маскоўскага ўніверсітэта В. П. Зераніна, які ахвяраваў больш за 90

000рублёў на стыпендыі навучэнцам. Ён жа ахвяраваў 5000 рублёў на ўстанаўленне двух імянных стыпендый пры Мсціслаўскай жаночай гімназіі, якія, паводле рашэння педагагічнага савета ад 19 снежня 1908 года, выдаваліся Марыі Стэльмахавіч і Глафіры Дубейкоўскай.

Жыхары горада абралі В. П. Зераніна ганаровым грамадзянінам, мужская гімназія — ганаровым папачыцелем, гарадское вучылішча — ганаровым наглядчыкам. Аднак яго дапамога не магла вырашыць недаходы адукацыі ў павеце.

Канец XX ст. быў адзначаны новымісялянскімі хваляваннямі.

Так, сяляне вёсак Касачоўка, Гарватка, Гарвацкая Буда Мсціслаўскага павета пасля адмены прыгоннага права арандавалі адрэзкі ў маёнтках Танева і Гаршкова, прычым бралі землі «за адработкі ў аканоміі паводле вусных дагавароў». Летам 1900 г. яны адмовіліся выконваць адработкі і пачалі на адрэзках пасвіць жывёлу, разрываць іх пад яравы клін і г. д.

10 кастрычніка 1900 г. Магілёўскі губернатар даносіў Міністэрству ўнутраных спраў, што сяляне 12 вёсак Мсціслаўскага павета не толькі захапілі адрэзкі, але і спынілі выплату арэнды памешчыку Салтыкову.

Прыбыўшая з усяго павета паліцыя ў вёску Прытыкіна на чале з павятовым спраўнікам і станавым прыставам спрабавала вярнуць памешчыку захопленыя сялянамі землі, а таксама «ўціхамірыць» бунтаўшчыкоў. Каля 500 сялян, узброеных каламі, сякерамі, віламі, аказалі супраціўленне паліцыі і прымусілі іх уцячы. Толькі з прыходам войск выступленне было падаўлена.

Пад уздзеяннем большавіцкай агітацыі ў 1905 г. было адзначана чатыры, а ў 1906 г. — пяць сялянскіх выступленняў. Сяляне захоплівалі лугі і пашы, хлеб і фураж, секлі лясы, якія належалі памешчыкам.

Для падаўлення сялянскага руху ў жніўні 1905 г. у павеце ўлады накіравалі батальён пяхоты, 200 казакоў і 50 паліцэйскіх у вёскі Андросава, Высокае, Вярбінава, Хациян, Калодзіна, Дзянісаўка і іншыя.

У канцы 1903 г. у Мсціславе стварылася сацыял-дэмакратычная арганізацыя рабочых-іскраўцаў. Ініцыятарамі яе стварэння былі рабочыя шавецкай майстэрні Віктар Ахрэмавіч Мураўёў і Дзмітрый Данілавіч Барэйша. Арганізацыя мела сувязь са Смаленскам і Магілёвам.

У маі 1905 г. была арганізацыйна аформлена мсціслаўская арганізацыя РСДРП, якая хутка расла. Калі ў канцы ліпеня 1905 г. у ёй было 13, то 1 кастрычніка — 61 чалавек. Яна ўваходзіла ў Палескі камітэт РСДРП(б), мела сувязь з Замежным большавіцкім цэнтрам, Магілёўскай арганізацыяй і Смаленскім камітэтам РСДРП, вяла палітычную агітацыю, распаўсюджвала нелегальную літаратуру, арганізоўвала і кіравала рэвалюцыйнымі выступленнямі ў павеце, вяла барацьбу з бундаўцамі.

У знак пратэсту супраць расстрэлу рабочых 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу працоўныя Мсціслава арганізавалі палітычную забастоўку і дэманстрацыю з чырвонымі рэвалюцыйнымі сцягамі пад лозунгам «Далоў самадзяржаўе!». З вялікімі цяжкасцямі паліцыя разагнала дэманстрантаў.

«У 1905 годзе, — гаворыцца ў карэспандэнцыі з Мсціслава, надрукаванай у большавіцкай газеце «Пролетарий», — у час канікул наехала

СТАРОНКА 64

яўрэйская інтэлігенцыя і стала нам прапаноўваць увайсці ў сувязь з Бундам. Ісці пад чырвоным сцягам мы згадзіліся, але не пад сцягам Бунда».

Восенню таго ж года ўспыхнула хваляванне на прызыўным пункце салдат-запаснікаў у Мсціславе, якія былі незадаволены развязаннем руска-японскай вайны. Хваляванне суправаджалася сутычкай з паліцыяй і казакамі.

Пад кіраўніцтвам мясцовай арганізацыі РСДРП 1 мая 1906 г. каля муроў Тупічэўскага манастыра была праведзена дэманстрацыя і мітынг рабочых, рамеснікаў, прагрэсіўна настроенай інтэлігенцыі і навучэнцаў старэйшых класаў гімназіі. Выступаўшыя на мітынгу бальшавікі В. Мураўёў, І. Новікаў, Н. Максімаў патрабавалі звяржэння самадзяржаўя і пераходу ўлады ў рукі працоўнага народа.

У гады рэакцыі дзейнасць Мсціслаўскай арганізацыі РСДРП аслабла, тым не менш яна займалася бальшавіцкай агітацыяй. У гэты перыяд адным з відных яе дзеячаў быў машыніст М. Стаўскі, які захоўваў у сябе многа нелегальнай літаратуры.

Восенню 1909 г. стараста вёскі Сапрынавічы член Мсціслаўскай арганізацыі РСДРП, былы дэпутат 1-ай Дзяржаўнай Думы А. Сакалоўскі, займаўся прапагандай ідэй Усерасійскага сялянскага саюза. Пад уплывам агітацыі членаў мясцовай арганізацыі РСДРП сяляне і пралетарыі Мсціслаўшчыны ўзнялі барацьбу супраць памешчыкаў, кулацтва і ажыццяўлення сталыпінскай палітыкі хутарызацыі. Так, напрыклад, у маі 1909 г. катэгарычна адмовіліся выходзіць на хутары сяляне вёскі Сіваёў. Яны прагналі землемера і ягоных памочнікаў, а потым пагражалі кулакам, якія жадалі выйсці на хутары.

Буйныя хваляванні сялян адбыліся ў 1909 г. у раёне маёнтка Хіславічы. Для падаўлення гэтага выступлення былі мабілізаваны павятовая паліцыя, а таксама 150 соцкіх і дзесяцкіх. Хваляванне было падаўлена толькі з дапамогай войскаў. Наогул, у 1907—1909 гг. у павеце адбылося восем сялянскіх выступленняў, у чатырох з якіх мелі месца падпалы маёнткаў і маёмасці кулакоў. У жніўні 1907 г. быў спалены млын Мазалаўскага жаночага манастыра.

З новым рэвалюцыйным уздымам ажывілася дзейнасць арганізацыі РСДРП у Расіі, у тым ліку і на Мсціслаўшчыне. Гэта адбілася на размаху сялянскіх выступленняў у павеце. Архіўныя даныя сведчаць, што ў 1912 г. у павеце адбылося пяць сялянскіх выступленняў. Нягледзячы на гэта, памешчыкі імкнуліся ўсімі спосабамі выціснуць сялян з зямлі, пазбавіць і без таго мізэрных надзелаў, на якіх яны вялі сваю сціпую гаспадарку. Так паводзілі сябе памешчыцы — сёстры Іванская і Мяшчэрская, якія прыгняталі затурканных, замардаваных паборамі сялян вёсак Курманава, Глінне і Пацкава. Не існавала для іх ніякіх законаў. Мясцовыя ўлады глядзелі на гэтыя здзекі скрозь пальцы. Ніхто і не збіраўся заклікаць памешчыц да парадку.

На пачатку першай сусветнай вайны з 1048 жылых пабудоў, якія меліся ў горадзе, толькі 25 былі цагельныя, яны належалі багацям. Астатнія дамы былі драўлянымі, крытыя дошкамі і драўлянымі. У Мсціславе жыло 16,3 тысячы чалавек, па колькасці насельніцтва горад займаў 16-ае месца сярод 36 губернскіх і павятовых гарадоў Беларусі. Прамысловасць была развіта слаба. У пачатку 1914 г. у горадзе мелася 28 фабрык і заводаў з агульнай колькасцю ў 120 рабочых, якія перапрацоўвалі сельскагаспадарчую сыравіну. Гэта вінакурны завод, паравы і вадзяны млыны, крупадзеркі, маслабойні, бараначныя; ваўначоска, мылаварня, цагляныя і вапнавыя прадпрыемствы, шкёпна-дзягцярны завод, друкарня. Усе яны ўваходзілі сабой драўляныя пабудовы ў выглядзе хлявоў, у

СТАРОНКА 65

якіх адсутнічалі элементарныя ўмовы для нармальнай працы. Значна больш было рамеснікаў. Калі ў 1904 г. іх налічвалася 400 чалавек, то напярэдадні вайны — каля тысячы. У горадзе пераважаў дробны прыватны гандаль. Па звестках на 1912 г., тут мелася 359 гандлёвых прадпрыемстваў.

Вялікую ролю ў развіцці гандлю ігралі 4 мсціслаўскія кірмашы: на дзень Святой Тройцы, на дзень Успення Прасвятой Багародзіцы, на другім тыдні вялікага паста — т. зв. «Зборніца», а таксама «Красны торг», які адбываўся ў апошні панядзелак перад Калядамі. Агульны абарот ад кірмашоў дасягаў 450 тыс.рублёў.

Медыцынскае абслугоўванне было пастаўлена дрэнна: мелася адна бальніца на 28 месцаў, амбулаторыя, аптэка, тры аптэкарскія магазіны, тры ўрачы, чатыры аптэкары, 6 акушэраў і 6 фельчараў на ўвесь павет. Але па колькасці шынкоў горад займаў другое месца ў губерні пасля Магілёва.

Горад асвятляўся 82 газавымі ліхтарамі. Вадой жыхары карысталіся з ракі і калодзежаў, якія знаходзіліся на ўскраінах горада, у цяжкадаступных месцах.

Становішча нізоў заставалася крайне гаротным. Працягласць рабочага дня складала 12—14 гадзін пры мізэрнай аплаце працы. Жанчына-прыслуга ў месяц атрымлівала 5 рублёў, а мужчына — 6. Чорнарабочы яшчэ менш.

У вострых класавых сутычках застала першая імперыялістычная вайна Мсціслаўшчыну. Яна пакінула цяжкі след на гаспадарчым, культурным і грамадскім жыцці горада і павета. Знізіліся даходы жыхароў Мсціслава, гарадской казны, значна ўзраслі цэны на ўсе віды тавараў. У сярэднім кошт прадуктаў харчавання ў горадзе за тры гады вайны павялічыўся ў дзесяць разоў.

Імперыялістычная вайна паскорыла выпяванне рэвалюцыі ў Расіі. 3 дня на дзень раслі антываенныя настроі сярод салдат. Мсціслаўскі кіраўнік дакладваў у сваім рапарце на імя Магілёўскага губернатара, што толькі ў снежні 1916 г. у горадзе і павеце затрыманы 33 ніжэйшыя чыны, якія дэзерціравалі з арміі.

Вестку аб звяржэнні царскага самадзяржаўя ў лютым 1917 г. жыхары Мсціслава сустрэлі з радасцю і ўжо ў сакавіку арыштавалі земскага і турэмнага начальнікаў, зрабілі замах на паліцэйскага прыстава.

Абвастрылася класавая барацьба і ў вёсках павета. Сяляне смела захоплівалі памешчыцкія землі, сенажаці, секлі лес, падпальвалі маёнткі. Так, памешчыца Іванская ў сваім звароце ў галоўнае ўпраўленне па справах міліцыі, датаваным 25 мая 1917 г., пісала, што ў яе маёнтку Курманава сяляне абдзіраюць па лясных дарогах ліпавую кару, самавольна пасвяць жывёлу на палях і лугах маёнтка. Пасля гэтага ў чэрвені 1917 г. сяляне адабралі ў Іванскай памесце, падзяліўшы паміж сабой 50 дзесяцін зямлі і лугі, рэквізавалі 85 галоў жывёлы і высеклі на 150 тысяч рублёў лесу.

Памешчыца Вікторыя Дубяга ў паніцы дакладвала 4 ліпеня 1917 г. у ладам, якія і самі знаходзіліся ў разгубленасці, што член валасной харчовай управы Ісачанка з натоўпам у 40 чалавек у наваколлі Фення захапіў 10 дзесяцін лугу, які належаў ёй, і раздаў родным і бліжнім. Часовы ўрад аддаў загад аб прымяненні рэпрэсіўных мер супраць сялян, але ён ужо не мог нічога істотнага змяніць.

Пасля ліпеньскіх падзей 1917 г. у Петраградзе і асабліва пасля VI з'езда РСДРП(б) уплыў большавікоў на Мсціслаўшчыне ўзрос яшчэ больш, што пацягнула за сабой узмацненне класавай барацьбы.

У.Л.Гасянкоў

СТАРОНКА 66

Учасы прыгоннага права

У канцы 50-ых гадоў XIX ст. існуючая расійская прыгонніцкая сістэма гаспадаркі была вельмі слабай. У сельскай гаспадарцы Мсціслаўскага павета з гадамі не назіралася заўважнага прагрэсу. Стан яго рабіў незайздроснае ўражанне. У 1847 г. у павеце мелася 32 123 кані, 3531 галава буйной рагатай жывёлы, 18 870 авечак, 11 623 свінні і 411 коз.

Прыгонныя парадкі не толькі стрымлівалі развіццё сельскай гаспадаркі, але і былі неадольнай перашкодай на шляху ўкаранення новага, перадавога ў сельскагаспадарчай вытворчасці. Натуральна, што нават гаспадаркі памешчыкаў у павеце былі малапрыбытковымі. У адным толькі 1844 г. у Мсціслаўскім павеце аказаліся закладзенымі ў апекунскіх саветах за няўплату падаткаў і недаімак 25 памешчыцкіх маёнткаў.

Становішча сялян Мсціслаўскага павета было гаротным. Нават у запісцы цару Мікалаю I генерал-губернатар адзначыў наступнае: «Па Магілёўскай губерні з жалем мне было бачыць цэлыя вёскі, у якіх нельга было адшукаць кавалак хлеба. У некаторых паселішчах мне давалі хлеб, вельмі падобны на торф; у іншых паказвалі старанна загорнутыя невялікія лусткі хлеба, захоўваемыя выключна для дзяцей».

Сяляне павета, як і ўсёй Беларусі, адпрацоўвалі з кожнага двара па тры дні цяглых і столькі ж першых у тыдзень, не лічачы натуральнай і дарожнай павіннасці.

У Мсціслаўскім павеце ў 1857 г. сяляне складалі палову агульнай колькасці сельскіх саслоўяў. Былі сяляне, якія зусім не мелі зямлі і абслугоўвалі памешчыцкія маёнткі.

Сяляне да адмены прыгоннага права былі не толькі цалкам непісьменныя, але і прадаваліся, як тыя рэчы, часам цэлымі сем'ямі. Памешчык Мсціслаўскага павета Парчэўскі ў 1831 г. прадаў памешчыку Петрашкевічу ўдаву Палагею з дачкой Еўдакіяй за 80 рублёў. У 1832 г. амаль такім жа чынам памешчык Каралько набыў за 100 рублёў дзяўчыну Аніссю ў памешчыка Стахоўскага. У 1857 г. памешчык Кацела прадаў памешчыку Яўневічу мужчыну і дзвюх жанчын за 260 рублёў і г. д. Памешчык маёнтка Палыкавічы Віскоўскі, у якога было 24 прыгонных, жорстка здзекваўся з іх. Прымушаў працаваць у святочныя дні, караў розгамі, закоўваў у ланцугі, якіх было ў маёнтку каля пяці пар. Многія сяляне, якія знаходзіліся пад арыштам у ланцугах, стараліся ўцячы, аселянін Косьмін нават утапіўся.

Частыя самагубствы сялян, іх уцёкі пацвярджаюць думку аб зверскім абыходжанні з людзьмі ў маёнтках. Аб дзікіх норах і звычках памешчыкаў паведамлялася і ў дакументах тых гадоў.

Не дзіўна, што ў Мсціслаўскім павеце, як і ва ўсёй Беларусі, узмацнялася барацьба супраць расійскага прыгонніцтва. Людзі часта адмаўляліся ад выканання цяжкіх павіннасцей, наўмысна псавалі панскі інвентар і ўцякалі ад сваіх гаспадароў. Здаралася, і нярэдка, што сяляне, не вытрымаўшы прымусу, здзек памешчыкаў і эканоміаў, забівалі сваіх катаў. У 1847 г. дваравыя людзі ў Мсціслаўскім павеце звялі рахункі такім чынам з сваімі крыўдзіцелямі, з якіх шасцёра было забіта і восем паранена.

Адно са шматлікіх сялянскіх хваляванняў адбылося ў 1835 г. у Трыпуцінскім старостве Мсціслаўскага павета. Сяляне гэтага староства адмовіліся выконваць цяжкія павіннасці і паслалі цару скаргу, у якой прасілі вызваліць з-пад улады арандатара. Царскі чыноўнік, які прыехаў у староства, загадаў арыштаваць найбольш актыўных

СТАРОНКА 67

удзельнікаў хваляванняў. Іх закавалі ў кайданы і накіравалі ў Мсціслаў. Але сяляне дагналі канвой і адбілі арыштаваных. У Трыпуцінскае староства быў пасланы карны атрад, які жорстка расправіўся з удзельнікамі хваляванняў. Ваенны суд вырашыў павесіць 14 чалавек!

Невыносныя ўмовы жыцця, сацыяльна-эканамічная адсталасць краіны, страх перад хуткім нарастаннем антыпрыгонніцкага руху, што мог перарасці ў сялянскую рэвалюцыю, прымусілі самадзяржаўе пайсці на правядзенне «сялянскай» рэформы.

19 лютага 1861 г. былі надрукаваны адобраныя Дзяржаўным Саветам і падпісаны даром Аляксандрам II «Маніфест» і «Палажэнні» аб вызваленні памешчыцкіх сялян ад прыгоннай залежнасці. Прыгонныя атрымалі, хоць і фармальна, асабістую волю і правы чалавека.

Паводле «Палажэнняў 19 лютага» ўся зямля маёнткаў абвяшчалася ўласнасцю памешчыкаў, якіх закон «угаворваў» прадаць на адпаведных умовах сваім прыгонным частку зямлі.

Рэформа рускага цара не прынесла сялянам яўнай палёгкі. У выніку рэформы былі шырока рапеаўсюджаны «адрэзкі». Ад сялян Мсціслаўскага павета адабралі 24,5 працэнта плошчы дарэформенных надзелаў на карысць памешчыкаў. У выніку манастырам у 1881 г. належала 2702 дзесяціны (дзесяціна раўнялася 1,0925 га), гораду — 2193 дзесяціны зямлі. На долю вялікай масы сялян прыходзілася мізэрная колькасць зямлі. У памешчыкаў, якія мелі больш 100 дзесяцін зямельнага надзелу, знаходзілася ва ўласнасці 159 945 дзесяцін. Сярод іх найбольш заможнымі былі дваране С. А. Галынская (валадала 4147 дзесяцінамі), П. С. Глінка (1496), П. М. Александровіч (1425), Н. Я. Азанчэяў (1115), К. К. Алабушава (1075). У астатніх жаземлекарыстальнікаў, уключаючы і кулакоў, — толькі 13 243 дзесяціны. Памешчыкі, як правіла, самі не вялі гаспадарку. Жывучы ў вялікіх гарадах, яны бывалі ў сваіх маёнтках наездамі, што ніколькі не перашкаджала ім атрымліваць з зямлі ільвіную долю даходу. Па дадзеных за 1894 г., бачна, што са 176 землекарыстальнікаў павета толькі 79 гаспадарылі самі. Астатнія вялі гаспадарку праз упраўляючых або здавалі маёнткі ў арэнду.

Пасля рэформы ў павеце засталася вялікая колькасць беззямельных сялян, якія пакідалі вёску і выязджалі ў прамысловыя цэнтры, папаўняючы армію наёмных рабочых. Становішча сялян было вельмі цяжкім яшчэ і таму, што лясы заставаліся ў асабістым распараджэнні памешчыкаў. Апрача гэтага, мясцовае «Палажэнне» не давала права сялянам карыстацца пашамі.

За карыстанне надзельнай зямлёй сяляне да правядзення выкупной здзелкі абавязаны былі адбываць паншчыну або плаціць памешчыку аброк. У Мсціслаўскім павеце ўстанаўлівалася паншчына ў памеры 40 дзён мужчынскіх і 30 жаночых у год з надзелу на душу. Тут захоўвалася абшчыннае землекарыстанне, для забеспячэння бездакорнага выканання сялянамі павіннасцей у абшчынах уводзілася кругавая парука.

Здзеклівая сутнасць «вялікай рэформы», якая зняла з сялян мізэрную долю прыгонных павіннасцей, выклікала глыбокае незадавальненне ў земляробаў Мсціслаўшчыны. Ужо ў чэрвені 1861 г. магілёўскі губернатар дакладваў міністру ўнутраных спраў, што ў маёнтках памешчыкаў Кулака, Ланеўскага, Галынскіх, памешчыцы Стахоўскай сяляне рашуча адмаўляюцца ад здзельнай павіннасці, патрабуюць вызвалення жанчын ад работы на памешчыкаў.

СТАРОНКА 68

Магілёўскі губернатар Беклемішаў 14 чэрвеня 1861 г. даносіў міністру ўнутраных спраў аб хваляваннях сялян у губерні: «...У Мсціслаўскім павеце ў апошні час скаргі паноў на непадпарадкаванне сялян сталі таксама часцей паўтарацца: памешчыца Чэрнушэвічава скардзілася на неадбыванне сялянамі

здзельнай павіннасці. Сяляне, у сваю чаргу, аб'явілі спраўніку, што яны служаць па два дні таму, што ім не даюць хлеба, і сапраўды, па дазнанні выявілася, што яны церпяць нястачу ў харчаванні, між тым, селянін, які выклаў думку не служыць больш двух дзён, чалавек заможны; акрамя таго, ён распусціў чутку і ўпэўніў сваіх аднавяскоўцаў, быццам паліцыяй не загадана служыць больш двух дзён. Гэты селянін і яшчэ двое менш вінаватых легка пакараны і парадак адноўлены».

«... Неспакойства або недаразуменні выяўляюцца амаль штодзённа, але распараджэннямі контр-адмірала Зорыча і дзякуючы асаблівай дзейнасці і стараннасці пана Гомельскага павятовага прадвадзіцеля дваранства, спраўнікаў Гомельскага, Мсціслаўскага, Клімавіцкага і Капыскага хваляванні або недаразуменні гэтыя па большай частцы спыняюцца ў пачатку, не выклікаючы строгіх мер, і агульнае затым супакойванне па губерні можна прызнаць здавальняючым».

Такія выпадкі былі частымі. Але выступленні сялян Мсціслаўскага павета былі спынены і сяляне, нягледзячы на фармальную адмену прыгоннага права, працягвалі заставацца ў цяжкім становішчы. Такім чынам, рэформа 1861 г. з'яўлялася па сутнасці ні чым іншым, як грабязом сялян.

З развіццём капіталізму сялянская гаспадарка з натуральнай ператварылася ў таварную, падпарадкоўваючыся законам рынку. Сельскагаспадарчая вытворчасць паступова, але неадольна канцэнтравалася ў руках заможнай часткі насельніцтва вёскі. Сярод сялян, такім чынам прагрэсіраваў працэс класавага падзелу: вылучаліся кулакі і бедната.

У павеце сеялі галоўным чынам жыта, авёс, грэчку, канаплю і бульбу, за якімі ішлі пшаніца, лён, гарох і проса. Займаліся і жывёлагадоўляй. У 1895 г. на павет прыходзілася: коней — 25 010, буйнай рагатай жывёлы — 28 460 галоў, авечак — 38 219, свіней — 41 375 і коз — 4180.

Не варта забываць, што тэрыторыя Мсціслаўскага павета значна пераўзыходзіла па памерах цяперашні Мсціслаўскі раён.

Жывёлагадоўля была малапрадуктыўнай, ураджаі збіралі нізкія. Толькі ў гаспадарках заможнай сельскай вярхушкі зямля ўгнойвалася з больш або менш правільным захаваннем мер аграцэхнікі і севазвароту. «Што датычыць сярэдняга дастатку, — пісалі з Мсціслаўскага павета, — то яны не маюць магчымасці ўгнойваць ворную зямлю з прычыны недахопу хатняй жывёлы, а бедныя... аб угнаенні ворнай зямлі ў полі кажуць, што нашы дзяды не памятаюць, каб туды вазілі гной».

У.Л.Гасянкоў

СТАРОНКА 69

Сталыпінская аграрная рэформа

Да пачатку XX ст. пасля неаднаразовых сямейных раздзелаў зямельныя ўладанні значна драбнелі. З сялян у адносна лепшым становішчы знаходзіліся толькі тыя, хто пашырыў свае ўчасткі купляй зямлі,

апрацоўвалі большую плошчу для пасеваў і мелі дастаткова лугоў. Але такіх сялян былі адзінкі.

Абшчына і цераспалосіца, трохполле і раздрабленне надзелаў служылі перашкодамі на шляху паляпшэння развіцця сельскай гаспадаркі.

У абстаноўцы спаду рэвалюцыйнага руху і разгулу контррэвалюцыі царскі ўрад спешна прыступіў да рэфармавання вёскі. На працягу 1902—1906 гг. было выдадзена шэраг указаў і распараджэнняў аб ліквідацыі некаторых прававых норм, якія фактычна запрыгоньвалі сялян.

Падрыхтоўчы курс «новай аграрнай палітыкі» завяршыўся выданнем указа 9 лістапада 1906 г. «Об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении». Так пачалася «другая рэформа» (пасля 1861 г.), з якой пануючыя колы Расы звязвалі вялікія надзеі.

Рэформы, якія ажыццяўляў урад Сталыпіна, прадугледжвалі пераход сельскай гаспадаркі на рэйкі рынковых адносін. Практычнае ажыццяўленне рэформы было ўскладзена на губернскія і павятовыя землеўпарадкавальныя камісіі, якія былі створаны загадам урада. У Магілёўскай губерні ва ўсіх 11 паветах камісіі былі створаны на працягу года (з 21 чэрвеня 1906 г. па 20 чэрвеня 1907 г.). Стаўка рабілася на тое, каб разбіць агульны фронт барацьбы супраць памешчыкаў, аслабіць вёску, паскорыць стварэнне класа сельскай буржуазіі з ліку заможнага сялянства і прыцягнуць яго на падтрымку царскага ўрада. З другога боку планавалі забяспечыць умовы нармальнага развіцця эканомікі краіны. Важнейшымі сродкамі дасягнення гэтай мэты з'яўлялася разбурэнне сялянскай абшчыны, насаджэнне хутароў і перасяленне «лішняга» сялянства ў Сібір і на Далёкі Усход. Сталыпін бачыў галоўную прычыну сялянскай беднасці ў надзвычай прымітыўным існаванні сельскай гаспадаркі з яе цераспалосіцай, прымусовым трохполлем і захаваннем абшчыннага землеўладання. Таму ён вырашыў даць сялянам права выхаду з абшчыны і пераходу да асабістай зямельнай уласнасці. Узмоцненае разбурэнне абшчыны адбывалася ў Магілёўскай губерні. «Северо-Западная жизнь» у 1913 г. пісала, што ў Мсціслаўскім павеце хутарское рассяленне рухаецца ўперад вельмі марудна. На хутары выезджалі, як указвала газета, самыя ўдумлівыя гаспадары, а для астатніх сялян выхад на хутары быў параўнальна з поўнай гібеллю сваёй гаспадаркі. «На хутары, хутчэй за ўсё, хлеба і таго ўдоволь не будзе»,— гаварылі мужыкі.

Капіталізацыя сельскай гаспадаркі Мсціслаўскага павета ішла марудна. Сяляне павета задыхаліся ад беззямелля. У той час, як 28 памешчыкаў,— такія, як граф Салтыкоў, генерал-лейтэнант Энгельгардт, дваране Галынскі, Гарачкоўская, Волк-Левановіч, Цеханавецкі, Стахоўскі, Міллер, Войніч-Сенажэнская і іншыя валодалі ў 1910 г. 51 846 дзесяцінамі зямлі, усім сялянам павета належала толькі 28 649 дзесяцін.

«У нас, сялян, — пісалі цару Мікалаю II сяляне Шамаўскай воласці, — няма ні выпасу... ні сенажаці, адным словам, ніякіх выгод, так заціснуты памешчыцай Анастасіяй Кузьмінічнай Іванскай і роднаю яе сястрою Вольгай

Кузьмінічнай Месцерскай, якія маюць у сябе слуг... узброеных халоднай і вогнестрэльнай зброяй, якія ўстанаўлівалі з кожным годам новыя граніцы ўсё бліжэй да нашых хат і так заціснулі,

СТАРОНКА 70

што далей жыць немагчыма нам...» (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1104. Воп. 1. Спр. 34. Л. 52).

Памешчыцкая гаспадарка ў Мсціслаўскім павеце ў сваім развіцці ўступала такім самым гаспадаркам іншых паведаў Магілёўскай губерні. У павеце ў 1913 г. было ўсяго 4 буйныя маёнткі. Усе іншыя былі сярэднімі і дробнымі. У 9 з іх меліся вінакурныя заводы, на якіх адкармлівалася каля 800 галоў мясной жывёлы. Да паслуг уладальнікаў быў ветэрынарны персанал, які складаўся з ветэрынарага ўрача і пяці фельчараў. А ў іншых пераважала збожжавая гаспадарка з трохпольным севазваротам, якая насіла экстенсіўны характар. Адной з прычын гэтага з'яўлялася аддаленасць ад буйных прамысловых і гандлёвых цэнтраў і чыгунак. Толькі па пасевах канопель павет займаў першае месца ў губерні. У 1911 г. у Мсціславе было нават створана таварыства пчалароў, якое аб'ядноўвала 40 сялян і мяшчан. Многія жыхары павета займаліся агародніцтвам. Яго галоўнымі цэнтрамі, акрамя самога горада, былі мястэчкі Кісялевічы, Казімірава Слабада, Манастыршчына, Шамава, Кадзіна і Татарск. У горадзе і вёсках з кожным годам набірала сілу садоўніцтва, асабліва сярод заможных сялян.

Становішча ў жывёлагадоўлі перад вайной, як аб гэтым сведчаць афіцыйныя дадзеныя, было на нізкай ступені развіцця.

«Рагатая жывёла разводзіцца не з мэтай атрымаць ад яе малако, а дзеля гною. І толькі ў буйных гаспадарках мясцовая жывёла пачала паляпшацца замежнымі пародамі: сіментальскай, шведскай і англійскай». Бедствам для жывёлаводаў быў пастаянны недахоп кармоў і сенажаццяў. Праўда, у першае дзесяцігоддзе нашага стагоддзя некалькі ўзрасла ўдзельная вага свінагадоўлі. «Могилевский вестник» пісаў: «Свінагадоўля ў гаспадарцы складае важную галіну. Свініна і сала служаць амаль адзінай мясной ежай для сялян».

Сялян прыгняталі не толькі памешчыкі, але кулакі і ліхвяры. Кулакі штогод не прадавалі хлеб да таго часу, пакуль на яго не ўздымалася цана, а затым збывалі вельмі дорага. Прасолы, так зваліся гандляры-ліхвяры, давалі ўвесну галадаючым сялянам хлеб у пазыку на ўмовах яго звароту восенню ў паўтарачным, а то і ў дваінным памеры. Грошы беднякі таксама пазычалі ў прасолаў і таксама на нявыгадных умовах. За кожны ўзяты ў пазыку рубель неабходна было заплаціць два. Вось чаму напярэдадні першай сусветнай вайны беднякі пакідалі свае вёскі і кіраваліся на шахты і заводы Екацерынаслаўскай губерні ці ў воласць войска Данскога.

У.Л.Гасянкоў

Асвета на Мсціслаўшчыне ў XVIII—пачатку XX ст.

У 1789 г. (па іншых крыніцах у 1791 г.) у Мсціславе паводле статута 1786 г. было адкрыта малое народнае вучылішча з двухгадовым тэрмінам навучання. Асноўным у праграме было вывучэнне рускай мовы і рускай гісторыі, геаграфіі, арыфметыкі і геаметрыі.

Акрамя свецкіх тыпаў школ працягвалі дзейнічаць і каталіцкія навучальныя ўстановы: калегіум (3-класная школа) пры манастыры езуітаў і вучылішча пры ім, адкрытыя ў 1640 г., 6-класная бернардзінская калегія, заснаваная ў 1822 г., жаночае бернардзінскае вучылішча, што існавала з другой паловы XVIII ст. У іх выкладаўся схаластычны курс «сямі свабодных мастацтваў»: трывіумграматыка, рыторыка, дыялектыка, «квадрыум» — арыфметыка, геаметрыя, музыка і астраномія. Сюды ішлі спасцігаць навуку

СТАРОНКА 71

дзеці пераважна шляхецкія і багатых гараджан.

У 1820 г. Мсціслаўская калегія была закрыта, а павятовае вучылішча перайшло ў рукі бернардзінцаў. Будынак калегіі перадалі існаваўшаму ў Мсціславе малому двухкласнаму народнаму вучылішчу. Езуіцкі касцёл у 1832 г. аддадзены Тупічэўскаму манастыру. Пасля паўстання ў Беларусі супраць царызму ў 1831 г. зачыніліся кляштары (кармеліцкі, дамініканскі, бернардзінскі і Пустынскі уніяцкі), а таксама 6-класную бернардзінскую школу. Будынак перадалі Міністэрству народнай адукацыі і ваеннаму ведамству. Крыху пазней пайшлі яшчэ на адну крайнасць — закрылі ўсе каталіцкія навучальныя ўстановы. У будынак езуіцкага калегіума, які ў 1833 г. куплены Свяшчэнным Сінодам у Міністэрства народнай адукацыі, засялілася духоўнае вучылішча.

Існуючае пры Мсціслаўскай калегіі вучылішча ў 1807 г. ператварылі ў дзяржаўнае павятовае, якое ўтрымлівалася на сродкі езуітаў, а ў 1810 г. адкрылі духоўнае вучылішча, заснавалі і прыходскую школу. У гэтых установах навучалася 100 чалавек.

Выкладчыкам і рэктарам Мсціслаўскага духоўнага вучылішча з 1813 па 1822 г. працаваў фалькларыст, этнограф і лексікограф Іван Іванавіч Насовіч. Пераезды па службе, падарожжы па Беларусі далі яму магчымасць сабраць багаты лексічны, фразеалагічны і фальклорны матэрыял. У 1843 г. вучоны выйшаў у адстаўку, пераехаў жыць у Мсціслаў і заняўся чыста навуковай дзейнасцю. Тут І. І. Насовіч падрыхтаваў шэраг цікавых прац. Ён — аўтар «Слоўніка беларускай мовы», адзначанага Дзямідаўскай прэміяй, «Зборніка беларускіх прыказак», заякі Рускае геаграфічнае таварыства прысудзіла Насовічу залаты медаль і выбрала яго членам таварыства, зборніка «Беларускія песні».

Пры павятовым бернардзінскім вучылішчы займалася ўсяго 18 вучняў. У 1825 г. у бернардзінцаў было забрана і перададзена Пецярбургскай (з 1829 г.

— Беларускай) навучальнай акрузе. У 1830 г. Мсціслаўскае павятовае двухкласнае вучылішча пераўтворана ў 4-класнае, а ў 1836 г. — у 5-класнае дваранскае.

У 1865 г. дваранскае вучылішча, як тып школы, ужо не адпавядала патрабаванням часу, і было зліквідавана, а на яго месцы заснавана двухкласнае павятовае.

У 1880 г. у Мсціславе працавалі двухкласнае павятовае вучылішча, духоўнае, прыходскае, прыватны жаночы пансіён. Сярод апошніх неабходна адзначыць, што прыватны пансіён — аднакласнае жаночае вучылішча — адкрыты ў 1872 г. баранэсай М. В. Пілар фон Пільхау.

Мсціслаў, як і ўся Беларусь пры царскай Расіі, вызначаўся масавай непісьменнасцю. У 1897 г. у горадзе ўмела чытаць і пісаць толькі 38 працэнтаў жыхароў. Неабходна было адкрыць вучылішчы палепшанага тыпу ў мястэчках Шамава, Бохата, Любавічы, Соіна, але тут не было памяшканняў. Таму рашэннем Віленскай акругі вырашылі адкрыць іх у прыватных наёмных памяшканнях. Але больш-менш спрыяльныя ўмовы для вучобы былі толькі ў мястэчку Манастыршчына.

Архіўныя дакументы даюць характарыстыку школ тагачаснага павету. У 1889 г. у Мсціслаўскім павеце з 10 550 дзяцей школьнага ўзросту навучалася зусім мала — 1500 чалавек. Не наведвалі школу 3682 хлопчыкі і 5068 дзяўчынак. Гэтыя статыстычныя даныя датычацца толькі дзяцей праваслаўнага веравызнання. Рэлігійная няроўнасць трывала ўладкавалася на зямлі: дзеці бацькоў іншых веравызнанняў у статыстыку не ўключаліся, больш таго — не мелі ніякіх правоў на адукацыю.

Шырокае распаўсюджанне ў павеце атрымалі прыходскія школы і школы

СТАРОНКА 72

граматы, якія знаходзіліся ў падначаленні царкоўнага ведамства і падпарадкоўваліся мясцоваму праваслаўнаму духавенству.

Царкоўнапрыходскія школы і школы граматы былі пры царкоўных парафіях (прыходах) і прызначаліся для сумеснага навучання хлопчыкаў і дзяўчынак. Самім сялянам з-за іх беднасці цяжка было ўтрымліваць гэтыя школы. Не хапаласродкаў на гэтую справу і ў царкоўных прыходах. Пераважная большасць школ не мела сваіх памяшканняў і тулілася ў сялянскіх хатах і царкоўных прыбудовах.

Усе школы пастаянна адчувалі востры недахоп падручнікаў, пісьмовых прылад і вучэбных дапаможнікаў.

У дні рэлігійных свят вучняў прымушалі наведваць цэрквы і выконваць праваслаўна-язычніцкія абрады: пасціцца, спавядацца і прычашчацца.

У 1870 г. пры Пустынскім манастыры абсталявалі школу з 3 вучнямі, якую ўзначальваў архімандрыт Анатоль Леўшанскі. Выхаванне і ўтрыманне ішло за кошт манастыра. У 1884 г. школа была пераўтворана ў двухкласную настаўніцкую і стала цэнтрам асветы ў радыусе да 60 вёрст.

Пачаргова ў дамахбацькоў праводзіліся заняткі школы граматы ў вёсцы Пуцяты. Мешчанін Захар Валахоўскі навучаў 12 хлопчыкаў і 1 дзяўчынку і атрымліваў за кожнага з іх па 25 капеек у месяц.

13 хлопчыкаў вучыліся ў школе вёскі Раздзел. Селянін Васіль Радзькоў праводзіў заняткі таксама па хатах бацькоў.

Царскі ўрад на Беларусі не надаваў амаль ніякай увагі народнай асвеце, аднак адміністрацыйны нагляд над пачатковай школай узмацнілі. З гэтай мэтай у 1869 г. увялі пасаду інспектара народных вучылішчаў, а ў 1874-ым — дырэктара народных вучылішчаў.

Мужчынская гімназія ў складзе двух першых класаў і падрыхтоўчага адкрыта ў ліпені 1906 г. Першым дырэктарам гімназіі быў выпускнік Пецярбургскага гісторыка-філалагічнага інстытута краязнаўца Уладзімір Гаўрылавіч Краснянскі, які працаваў з 1906 па 1911 г. Старажытны горад аказаў на яго добрае ўражанне сваімі помнікамі старыны і архітэктуры. Ён з вялікім энтузіязмам прымаецца за вывучэнне мінулага Мсціслава. Яму ўдалося сабраць паведамленні з розных газет, часопісаў і зборнікаў, якія ён змог знайсці ў Мсціславе, апрацаваць іх і напісаць першую кнігу пра горад.

30 чэрвеня 1907 г. на базе чатырохкласнага жаночага вучылішча была адкрыта 8-класная жаночая гімназія, якая размяшчалася ў вуглавым будынку вуліц Саборнай і Аляксандра II. На 1 студзеня 1909 г. яна налічвала 314 дзяўчынак па саслоўях:

дзяцей дваран і чыноўнікаў — 71;

духоўнага звання — 15;

ганаровых грамадзян і купцоў — 16;

мяшчан — 195;

дзяцей сялян — 27.

У 1908 г. у Мсціславе былі два царкоўнапрыходскія вучылішчы, дзе навучаліся 65 хлопчыкаў і 48 дзяўчынак.

Земскія і пачатковыя сельскія школы, створаныя паводле рэформы 1864 г., з'явіліся з вялікім спазненнем — толькі ў 1911 г., таму што царскі ўрад пасля паўстання 1863—1864 гг. не даваў мясцовым беларускім (апалячаным) памешчыкам на ўвядзенне выбарных земскіх устаноў. У павеце на 1 студзеня 1912 г. налічвалася 45 земскіх школ, у якіх навучалася 1950 вучняў і працавала 47 настаўнікаў. У школах выкладалася: чытанне, пісьмо, арыфметыка і, па магчымасці, спевы. Абавязковым было выкладанне закона божага. У земскіх школах лепш чым у царкоўна-прыходскіх была пастаўлена навучальна-выхаваўчая работа, выкарыстоўваліся лепшыя з дапушчаных падручнікаў.

У.Л.Гасяню

СТАРОНКА 73

Дакументы сведчаць

З ведамасці беларускага генерал-губернатара аб маёнтках, якія належалі памешчыкам Магілёўскай губерні і былі ўзяты ў казённае кіраванне

	В них по поголовной переписи				Всего
	христиан	евреев	христиан	евреев	
	в местечках		в деревнях		
В Мстиславской провинции					
Поцея, стражника литовского, мест.					
Кадин с 23 деревнями...	251	90	2004	14	2359
Его ж, стражника литовского					
Поцея, половина мест. Расны	171	194	338	9	712
Его ж, Поцея, фольв. Березетки с 3 деревнями	—	—	473	7	480
По указу от 15 октября 1773 г. отдан ему, Поцею, обратно	—	—	—	—	—
Маршалка коронного Мнишка фольв. Голоблин с 1 деревней	—	—	64	5	69

Са звестак пра гарады Беларусі

1825 г.

Мстиславль

Домов	
Каменных	7
Деревянных	600
Церквей	6
Монастырей	4
Учебных заведений	4
Богоугодных заведений	3
Заводов и фабрик	1
Лавок	100
Трактирных заведений	-
Питейных домов	40
Бань	1
Садов	40

СТАРОНКА 74

Сведения о промышленности Белоруссии в 1828 г. Могилевская губ.

...11. Талесные

Таковых фабрик в сей губернии 10, в том числе 2 в гор. Мстиславе, а прочие в Оршанском у.

На оных выделяются шерстяные материи для еврейской одежды: талесы, канфасы и арбаканфасы. (Обыкновенная длина талесов в куске 6 арш., шириною 1/2 арш., длина канфасов 2 арш., ширина 12 вершков.)

На всех оных фабриках в 1828 г. сделано: талесов 25 310 арш., канфасов 16 355 арш., а именно:

В гор. Мстиславе: 1) купца Евзика Фрумкина 3080 арш., 2) купца Гершона Болотина 2700 арш!..

Почти все сие количество продано в Могилёвской и соседственных губерниях...

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 42, 349 — 350, 510.

З ведамасці Магілёўскай дырэкцыі вучылішч аб колькасці настаўнікаў і вучняў па навучальных установах дырэкцыі за 1843 г.

	В них учащихся		Учащихся	
	мужск ого пола	женск ого пола	мужск ого пола	женск ого пола

.. Мстис
лавле

Уездное 5-классное училище	10	—	63	—
Приходское училище	1	—	51	—

Са справаздачы Магілёўскага губернатара за 1847 г. аб стане сельскай гаспадаркі губерні

Название уездов	Лошадей	Рогатого скота	Овец		Свиней	Коз
			простых	тонкорунных		
В г. Мстиславле...	173	573	150	—	305	263
уезде...	32123	3531	18870	—	11623	411

Са справаздачы Магілёўскага губернатара за 1854 г. аб гарадах і іншых населеных пунктах губерні

10 сакавіка 1855 г.

...В гор. ...Мстиславле

Казенных домов: каменных — 2 деревянных — 3 Частных домов: каменных — 9 деревянных — 649
Торговых лавок: каменных — 37 деревянных — 123 Других разных зданий - церквей 10, монастырей 4, магазин 1

СТАРОНКА 75

Са справаздачы Магілёўскага губернатара за 1854 г. аб насельніцтве губерні

Название городов и уезда	Общее число		Число родившихся		Число умерших		Разность между числом родившихся и умерших		Число браков
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	
в г. Мстиславле	3157	3546	139	130	130	95	+9	+35	25
уезде	23850	27761	584	529	387	396	+197	+133	175

Са справаздачы Магілёўскага губернатара за 1858 г. аб фабрыках і заводах губерні

Звание городов и селений, где находятся фабрики и заводы	Какие фабрики и заводы и сколько	На какую сумму выделяется товару		Куда сбыт произв одится	
		руб.	коп		
Гор. Мстиславле	свечных	1	1050	—	В гор. Мстиславле
	Суконно-талесная	1	120	—	По Могилевской губ.
	кожевенных	1	640	—	В гор. Мстиславле

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 289, 366, 543, 567

З данясення магілёўскага губернатара міністру ўнутраных спраў аб хваляваннях сялян

14 чэрвеня 1861 г.

... В Мстиславском уезде в последнее время жалобы помещиков на неповиновение крестьян стали также чаще повторяться: помещица Чернушевичева жаловалась на неотбывание крестьянами издельной повинности. Крестьяне в свою очередь объявили исправнику, что они служат по 2 дня потому, что им не дают хлеба, и действительно, по дознанию оказалось, что они нуждались в продовольствии, впрочем, крестьянин, внушавший мысль не служить более 2 дней, человек зажиточный, кроме того, он распустил слухи и уверил своих односельчан, будто полицией не приказано служить более 2 дней. Этот крестьянин и еще двое менее виновных легко наказаны, и порядок восстановлен.

В им. Песляковщина помещика Кулака, в им. Саприновичи помещицы Стаховской и в им. Славино помещика Ланевского в таком же роде обнаружались беспорядки, но они исправником прекращены и порядок восстановлен без всяких строгих мер, одними внушениями и разъяснением обязанностей. В им. Монастырщина помещиков Голынских крестьяне объявили владельцам, что в Смоленской губ. уже не служат барщины, и хотя помещики уверяли их, что по закону следует служить по 3 мужских и 2 женских, но крестьяне не поверили, когда же исправник, собрав крестьян, разъяснил им законы, то они поняли их и объявили, что в точности будут исполнять. При этом г-н Голынский назначил им из числа 3 дней отбывать 1 без лошадей, обещал дать нуждающимся хлеба, отпустить леса на огорожу и пригласил крестьян избрать

СТАРОНКА 76

от себя доверенных домохозяев для общего и скорейшего составления с ними уставных грамот. Такое же неповиновение обнаружилось в им. Полевичевой Буде помещицы Голынской, и тем же способом восстановлен порядок. Г-жа Голынская также была снисходительна для крестьян и сверх того несколько ссудила деньги на покупку лошадей. В им. Капустине помещика Сеноженского крестьяне, служившие до объявления манифеста по 2 дня мужских и по 2 женских, объявили исправнику, что т. к. всем сделано облегчение в барщине, то и им следует облегчить таковую — поэтому требовали освобождение от работ женщин; спокойствие здесь исправником восстановлено без наказаний. Вслед за тем поступили жалобы на крестьян от помещика Москевича, Запольского, Москевичевой, Длугоконского и, наоборот, крестьяне жаловались на владельцев Сокола и Беяцких; но порядок и спокойствие как в этих, так и еще в некоторых менее значительных случаях, встречавшихся во множестве во Мстиславском у., мерами полиции своевременно восстанавливаются, как доложил мне лично тамошний исправник...

Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861-1862 гг.). Мн., 1959. С. 407 - 408.

З прашэння сялян Шамаўскай воласці Мсціслаўскага павета на імя Мікалая II

1905 г.

Мы, нижеподписавшиеся крестьяне, имеем честь вам донести... о нашем горе и нуждах:

1) У нас, крестьян, нет ни выпаса, ни отопления, ни сенокоса, одним словом, никаких выгод, так сжаты помещицей Анастасией Кузьминичной Иванской и родной ее сестрой Ольгой Кузьминичной Мещерской, которые имеют у себя слуг... вооруженных холодным и огнестрельным оружием, которые восстанавливают с каждым годом новые границы все ближе к нашим домам, и до того сжали, что дальше жить невозможно нам; потому они заставили нас поневоле просить в. и. в.

2) Эти слуги, восстановив новые границы, делают грабежи и берут то, что хотят: вход в лес за грибами — с человека 75 коп.; за лошадь 2 и 3 руб.; за корову 2 руб.; за овцу 50 коп.; теленка 75 коп.; свинью 3 руб. и за проезд по пустой земле 5 руб., вообще делают, как сами хотят. А заработанные деньги нами у помещиц Мещерской и Иванской по 20 и 30 коп. в сутки на своих харчах получаем через 2 и даже 3 года с потерей оных.

3) Пойдешь в суд искать правды, то ее нигде не найдешь, судят так, как нужно помещице, а мы с правдой погибли.

4) Просим уничтожить чересполосицу и дать нам в наше пользование ту нашу землю, за которую наши деды, отцы служили пригон и мы сами служили непомерные работы, то мы эту землю купили уже давно своими трудами, а также просим наделить (землей) не имеющих земли.

...6) Нас государь-батюшка купил с землей, а помещики мало-помалу стали приближаться к нашим домам, восстанавливая новые границы по нашим засеянным полям, и самоуправно скашивают ночью хлеба каждый год, и привлекают к подписи установленных нам границ и дошли до того, что нет возможности пройти и проехать без сопротивления.

7) Просим допустить наших детей во все учебные заведения наравне с дворянскими, а так же просим прекратить рубку леса, так как помещица Анастасия Кузьминична Иванская вырубает лес...

О всем вышеизложенном осмеливаемся просить покорнейшею просьбой изъяснить монаршескую милость, удостой нас ответом на наше всеподданнейшее прошение; копию оного и почтовую квитанцию мы имеем на руках.

Всеподданнейшие крестьяне дер. Курмошова Прокофий Сафронов Асарики и Александр Гаврилов, а за них неграмотных и по личной просьбе расписался Константин Михайлов Попов и Василий Григорьев (из) дер. Старины.

СТАРОНКА 77

**З паведаилення газеты «Пролетарий» аб палітычнай рабоце
Мсціслаўскай трупы РСДРП**

18 кастрычніка 1905 г.

В 1903 г. образовалась в Мстиславе группа рабочих. Члены этой группы начали свою деятельность среди городских рабочих. Работа постепенно

продвигалась вперед и развивалась все больше и больше. Понемногу к нам присоединялись местная интеллигенция. Работали вне партии.

В 1905 году во время каникул наехала еврейская интеллигенция и стала предлагать нам войти в связь с Бундом. Многие рабочие не соглашались, желая работать вне партии, но затем все же присоединились к Бунду. Но те рабочие, которые не были согласны войти в связь с Бундом начали организовываться отдельно. Вскоре наступил праздник тише-беов. На этот праздник приехал оратор от бундовского комитета и говорил о революционном движении в России. По окончании речи оратор предложил резолюцию. Конечно, со всеми пунктами резолюции все были согласны; но та группа, которая начала организовываться отдельно, не согласилась только с одним пунктом: «идти под красным знаменем Бунда». Идти под красным знаменем мы согласились, но не под знаменем Бунда.

С тех пор у нас организовалась группа РСДРП; к ней присоединилась интеллигенция, и работа пошла в ход. Группа подняла забастовку в танкетных мастерских. Забастовка продолжалась больше двух недель, но т. к. группа только что обосновалась, то она не в состоянии была вести дело дальше. Пришлось пойти на уступки, но все-таки кое-что и выиграли. Группа имела небольшую потерю: хозяева выдали одного человека, который снимал с работы мастеров при начале стачки. Когда началась забастовка, вся полиция забегала, как бешеная собака, но человека не нашла, т. к. этому человеку уже нельзя было оставаться в городе, то он в тот же день и уехал. После окончания забастовки уехало еще три члена партии, потому что хозяева их тоже выдали.

После выступления партии в этой забастовке началось волнение между бундовской массой: бундовцы начали вступать в российскую партию.

10 сентября были обыски в одном доме у трех товарищей: ничего не нашли. Был еще обыск у одного товарища; тоже ничего не нашли. Одну русскую девушку арестовали в деревне; нашли литературу.

Газета – “Пролетарий” № 23 от 31/18/10.1905 г.

Падрыхтаваў да друку У. Л. Гасянкоў

Звязаў іх лёс з Мсціслаўшчынай

У людзей, чые біяграфіі падаюцца ніжэй, розны лес, але ёсць у ім агульнае. Гэта іх сувязь з Мсціслаўшчынай. Нехта тут нарадзіўся ці жыў, нехта працаваў, і кожны пакінуў аб сабе добрую памяць.

Багданоўскі Еўстафій Іванавіч

(20.09.1833-11.10.1888) нарадзіўся ў вёсцы Падолкава (Падсолтава) Мсціслаўскага павета. Выдатны рускі хірург, доктар медыцынскіх навук (1861), прафесар (1863).

Скончыў Пецябургскую медыка-хірургічную акадэмію з залатым медалём (1858). Як лепшы выпускнік Е. І. Багданоўскі быў пакінуты пры акадэміі і пачаў спецыялізавацца па хірургіі.

У 1861 г. абараніў доктарскую дысертацию і пасля двухгадовай замежнай камандзіроўкі быў абраны ад'юнкт-прафесарам акадэмічнай хірургічнай клінікі. Потым стаў загадваць кафедрай апэратыўнай, а пасля тэарэтычнай хірургіі, а ў 1869 г. — акадэмічнай хірургічнай клінікай, з 1870 г. — загадчык кафедры шпітальнай хірургіі, якую ён узначальваў да канца жыцця. У час руска-турэцкай вайны быў на тэатры ваенных дзеянняў. Е. І. Багданоўскі — хірург-прыхільнік максімальнага выкарыстання кансэрватыўнага

СТАРОНКА 78

(безапэратыўнага) лячэння. Сярод вучняў Багданоўскага шэраг выдатных хірургаў-прафесараў: В. А. Рацымаў, І. С. Субоцін, С. Н. Каломін з годнасцю прадстаўлялі айчынную хірургію на міжнародных кангрэсах.

У будынку былой Медыка-хірургічнай акадэміі (зараз Ваенна-медыцынская акадэмія імя С. М. Кірава) ёсць помнік Е. І. Багданоўскаму і мемарыяльная дошка з надпісам: «Тут сярод вучняў, не закончыўшы аперацыю пачатай у аудыторыі 11 кастрычніка 1888 года, памёр вядомы прафесар Еўстафій Іванавіч Багданоўскі».

У.Л.Гасянкоў

Доўгірд Анёл (02.12.1776, б. маёнтak Юркаўшчына, Мсціслаўскі павет — 26.04.1835), філосaф.

З 1786 г. вучыўся ў езуіцкай школе ў Мсціславе, потым у Магілёве, дзе паказаў выдатныя здольнасці. Працягваў навучанне ў Дуброўненскай школе піяраў, дзе вывучаў рыторыку, логіку, фізіку, гісторыю, лацінскую і французскую мовы. У 1791 г. падлетак уступіў у ордэн піяраў і вучыўся ў калегіуме піяраў на Валыншчыне, потым у настаўніцкай семінарыі, рыхтуючыся да выкладчыцкай дзейнасці. З 1791 па 1807 г. выкладаў матэматыку, фізіку і рыторыку ў піярскіх школах у Лідзе, Віцебску, Шчучыне. У 1807 г. пераехаў у Вільню і стаў працаваць у Галоўнай духоўнай семінарыі пры Віленскім універсітэце. З 1809 г. выконваў абавязкі капелана, а ў 1816 г. прызначаецца капеланам Галоўнай Духоўнай семінарыі. З 1818 па 1832 г. чытаў лекцыі па логіцы, псіхалогіі і філасофіі ў Віленскім універсітэце. Пасля закрыцця ўніверсітэта, яго прызначылі віленскім канонікам, а з 1834 г. працаваў прафесарам Духоўнай семінарыі. Напісаў даследаванне па філасофіі Канта (1814 г, рукапіс не знойдзены). У 1826 г. напісаў доктарскую дысертацию (Тэалагічна-дыягнастычная дысертация пра цуды). Прыхільнікпоглядаў Дж. Лока і Э. Кандыльяка (распрацоўвалі эмпірыстычную тэорыю), якія спалучаў з аб'ектўным ідэалізмам. Матэрыялістычныя моманты светаўспрымання выявіліся галоўным чынам у тэорыі пазнання (прыняцця аб'ектўнага свету, які ўздзейнічае на органы пачуццяў, законаў і фактаў прыродазнаўства, як галоўных крытэрыяў ісціны, адмаўленне прыроджаных ідэй). Захапляўся паэзіяй, пісаў вершы, цікавіўся эстэтыкай і крытыкай. Прапанаваў Віленскаму ўніверсітэту план выкладання эстэтыкі, падзяліў яе на агульную (тэарэтычную), прыватную (крытыка) і

лінгвістычную (аналіз мовы). Даследаваў ролю ўяўлення і фантазіі ў творчасці наогул і ў мастацтве ў прыватнасці. Дыферэнцыраваў два віды пазнання рэчаіснасці: мастацкі і філасофскі. Лічыў, што мастацкія ўяўленні залежаць ад узроўню цывілізацыі, напрыклад у старажытнасці міфы зліваліся з вобразамі паэзіі і мастацтва наогул.

Дубяга Дзмітрый Іванавіч (03.10.1849, в. Соіна Мсціслаўскага павета — 22.10.1918), рускі астраном. Скончыў ў 1872 г. Пецябургскі ўніверсітэт. Працаваў у Пулкаўскай астранамічнай абсерваторыі. У 1884—1918 гг. — дырэктар Казанскай абсерваторыі, з 1901 г. — дырэктар заснаванай ім паблізу Казані абсерваторыі імя Энгельгарта. У 1899—1905 гг. — рэктар Казанскага ўніверсітэта. Навуковыя працы па тэарэтычнай астраноміі, астраметрыі і гравіметрыі. Даследаваў арбіту спадарожніка Нептуна, стварыў тэорыю руху малой планеты. Па назіраннях казанскіх астраномаў склаў каталог 4281 зоркі.

*Беларуская ССР: Короткая энцыклапедыя.
Мн., 1971, Т. 5 С. 214.*

Казлоўскі Аляксандр Мікалаевіч

(1832-1890(?)) нарадзіўся ў Мсціслаўскім павеце Магілёўскай губерні

СТАРОНКА 79

ў сям'і збяднелага шляхціца рымска-каталіцкага веравызнання, беларускі вучоны ў галіне меліярацыі сельскагаспадарчых зямель. Прафесар (1860). У 1848 г. пасля заканчэння Мінскай гімназіі паступіў у Горы-Горацкі земляробчы інстытут і ў 1852 г. скончыў яго са званнем агранома ў чыне дзесятага класа (калежскі рэгістратар).

У 1853 г. быў камандзіраваны Дэпартаментам сельскай гаспадаркі ў Германію і Бельгію, а ў 1858 г. — у Англію для вывучэння вопыта выкарыстання дрэнажу. У 1856 г. быў пераатэставаны ў інжынеры. У 1856—1860 гг. працаваў інжынерам, а з 1860 г. прафесарам механікі і архітэктуры Горы-Горацкага земляробчага інстытута. За ўдзел у нацыянальна-вызваленчым паўстанні 1863 г. у г. Горкі А. М. Казлоўскі быў высланы на 6 гадоў з Беларусі ў Таўрыйскую губерню, дзе працаваў аграномам-інжынерам гідра-меліярацыі.

Ён дасканала вывучыў вопыт прымянення дрэнажу ў Заходняй Еўропе і Прыбалтыцы і ў прыгарадзе Горак заклаў першы ў Расіі ганчарны дрэнаж.

Час смерці і месца пахавання невядомы. Яго асноўныя працы па пытаннях апрацоўкі глебы, асушэння зямель: «Очерк истории и статистики дренажа в Западной Европе» (у часопісе Міністэрства дзяржаўнай маёмасці за 1859 г.); «Дренажные работы при Гори-Горецких учебных заведениях». Ч. 1-2, 1860 г.

У. Л. Гасянкаў

Капіевіч (Капіеўскі) Ілья Фёдаравіч (1651(?), Мсціслаўшчына — 1714), асветнік, перакладчык, кнігавыдавец, паэт. Скончыў Слуцкую

кальвінісцкую школу. З прычыны зямельных спрэчак з езуітамі выехаў у Галандыю, дзе працаваў у друкарні. У 1700 г. у Амстэрдаме заснаваў уласную друкарню. Тут ён знаёміцца з маладым Пятром I. Падаручэнні цара Кап'евіч падрыхтаваў і выдаў у 1699 г. у Амстэрдаме першы дапаможнік па матэматыцы на рускай мове: «Краткое и полезное руководство во арифметику». З пачатку XVIII ст. жыў у Маскве, працаваў у Польскім прыказе. Мяркуюць, што ўдзельнічаў у падрыхтоўцы рэформы рускага пісьма 1708 г. Пятра I, узораў новых шрыфтоў. Прапагандаваў свецкія навукі, садзейнічаў развіццю асветы і распаўсюджванню навуковых ведаў у Расіі. Перапісваўся з Г. Лейбніцам (перапіска захоўваецца ў Германіі). Ілья Кап'евіч выдае першыя рускамоўныя падручнікі па граматыцы, рыторыцы ды іншыя (напісаў «Рыторыку» і «Паэтыку»). З 1699 па 1706 г. склаў і выдаў каля 20 кніг, у тым ліку «Введение краткое во всякую историю...», «Уготовление и толкование ясное поверстания кругов небесных» (усе 1699 г.). Яго значэнне для рускай пісьменнасці адзначыў А. Пушкін. Светапогляд Кап'евіча па духу рэнесансавы. Мастацтва, на яго думку, абавязана ўслаўляць добрыя справы ў «бясконцыя вякі».

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., БелСЭ. 1985. Т. 2.

Краснянскі Уладзімір Гаўрылавіч

(09(21).07.1863, с. Руціна Балагоўскагар-на Калінінскай вобл. — 04.05.1930), беларускі савецкі краязнавец, педагог. Скончыў Пецяббургскі гісторыка-філалагічны інстытут (1886). Выкладаў у Беластоцкім рэальным вучылішчы (1886 — 1896, зараз Польшча), Мінскай гімназіі (1896—1903), установах Віленскай навучальнай акругі (1903—1906); быў дырэктарам Мсціслаўскай гімназіі (1906-1911). З 1911 г. у Віцебску на выкладчыцкай, лектарскай, музейнай рабоце. Актыўна супрацоўнічаў у Віцебскай вучонай архіўнай камісіі (1911 — 1918), Таварыстве аховы помнікаў старажытнасці і мастацтва (1918—1924), акружным таварыстве краязнаўства (1924-1928).

Зрабіў значны ўклад у захаванне і сістэматызацыю музейных

СТАРОНКА 80

каштоўнасцей Беларусі. Аўтар прац па старажытнай беларускай архітэктуры і горадабудаўніцтву, гісторыі Айчынай вайны 1812 г., арганізацыі музейнай справы ў Віцебску.

Тв.: Минский департамент Великого княжества Литовского. — СПб, 1902; Город Мстиславль (Могилевской губернии) — Вильна, 1912; Борисов и Борисовский уезд в Отечественную войну 1812 — Гродно, 1913; “Чарцёж” места Віцебску 1664 г., як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўлянага будаўніцтва. — Мн., 1928.

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., БелСЭ. 1985. Т. 3.

Кутарга Міхаіл Сямёнавіч

(06 (18).07.1809, г. Чэрыкаў Магілёўскай губерні - 26.05(07.06). 1886), рускі гісторык. Член-карэспандэнт Расійскай АН (з 1849 г.). Скончыў Пецябургскі ўніверсітэт і Дэрпцкі прафесарскі інстытут. З 1835 г. выкладаў у Пецябургскім, у 1869—1874 гг. у Маскоўскім універсітэтах. Вызначыўся выдатным веданнем крыніц, развіваў перадавыя для свайго часу прынцыпы іх вывучэння. Распрацоўваў вузлавыя праблемы сацыяльнай і палітычнай гісторыі архаічнай і класічнай Грэцыі, асабліва Афін. Упершыню ў сусветнай навуцы спрабаваў паказаць становішча непасрэдных вытворцаў — рабоў і вольнаадпушчанікаў. Вядомыя таксама яго даследаванні па пытаннях медыявістыкі і гісторыяграфіі. Разам з братам С. С. Кутаргам вёў значную культурна-асветніцкую работу сярод насельніцтва г. Мсціслава і яго ваколіц.

Беларуская савецкая энцыклапедыя.

Мн., 1972. Т. 6.

Кутарга Сцяпан Сямёнавіч

(12 (24).02.1805, г. Мсціслаў-25.05.1861), вучоны ў галіне прыродазнаўства, заалогіі і геалогіі. Вучыўся ў Пецябургскім універсітэце і дактарантуры Дэрпцкага ўніверсітэта. З сям'і павятовага чыноўніка. Доктар медыцыны (1832), прафесар заалогіі Пецябургскага ўніверсітэта (1833), старшыня Пецябургскага мінералагічнага таварыства. У 1852 г. за падрабязную геалагічную карту Пецябургскай губерні быў удастоены Дзямідаўскай прэміі. Асабліва каштоўная акрамя гэтай яго работа па Фінляндыі.

Ён быў самаадданым папулярызатарам навукі. Асаблівы поспех мелаяго кніга «Гісторыя зямной кары».

С. С. Кутарга першы ў Расіі, ужо празгод пасля выхаду кнігі Чарлза Дарвіна «Паходжанне відаў», прызнаў Дарвінаўскае вучэнне і ў 1860 г. пазнаёміў з ім студэнтаў Пецябургскага ўніверсітэта. Штогод з братам М. С. Кутаргам прыязджаў у Мсціслаў, дзе яны разам вялі культурна-асветніцкую работу сярод насельніцтва.

Тихомиров В. В., Софиенко Т. А. Из истории геологических наук. Сто пятьдесят лет со дня рождения С. С. Куторги. Известия АН СССР, серия геологическая. 1954. № 6; Тимирязев К. А. Сочинения. М., 1938. Т. 5.

Насовіч Іван Іванавіч

(26.09(07.10).1788, в. Гразівец Чавускага р-на — 25.07(06.08).1877), беларускі мовазнавец-лексікограф, фалькларыст, этнограф. Скончыў гімназію і духоўную семінарыю ў Магілёве (1812). Працаваў выкладчыкам, інспектарам Аршанскага, выкладчыкам, рэктарам Мсціслаўскага духоўных вучылішчаў (1813—1822), загадчыкам, наглядчыкам, выкладчыкам Дынабургскай гімназіі, Маладзечанскага, Свянцянскага дваранскіх вучылішчаў (1822—1843). Пераезды па службе, падарожжы па Беларусі далі магчымасць сабраць багаты лексічны, фразеалагічны і фальклорны матэрыял. У 1843 г. выйшаў у адстаўку, пераехаў у Мсціслаў і заняў навуковай працай. Супрацоўнічаў аддзяленнем рускай мовы і славеснасці Пецябургскай АН,

Археаграфінай камісіяй, Аддзяленнем этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства. Па іх прапанове склаў першы гістарычны

СТАРОНКА 81

слоўнік беларускай мовы «Алфавітны паказальнік старажытных беларускіх слоў, выбраных з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі» (Увараўская прэмія 1965 г., рукапіс у бібліятэцы Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу), дзе растлумачаны каля 13 тысяч слоў.

Асноўнае месца ў навуковай спадчыне Насовіча займае тлумачальна-перакладны «Слоўнік беларускай мовы» (1870 г., Дзямідаўская прэмія 1865 г.), у які ўвайшло больш за 30 тысяч слоў, запісаных аўтарам у Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях, атаксама выбраных з вуснай народнай творчасці, старабеларускіх пісьмовых помнікаў; усе значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі з дакладнымі рускімі эквівалентамі і цытатамі з дыялектнай, фальклорнай ці агульналітаратурнай мовы, часам даецца этымалогія слоў. У 1881 г. выдадзены «Дадатак да беларускага слоўніка» (каля 1 тысячы новых слоў). Слоўнік да гэтага часу застаецца ўнікальным здабыткам беларускай лексікаграфіі. Значнае месца ў навуковай спадчыне І. І. Насовіча займаюць фальклорна-этнаграфічныя працы, галоўная сярод якіх — «Зборнік беларускіх прыказак» (1867 г., залаты медаль Рускага геаграфічнага таварыства), у які ўваходзяць каля 3500 прыказак, прымавак, блізкіх да іх па форме прыгаворак, праклёнаў, скорогаворак і інш. У зборніку раскрываецца сэнс прыказак, выяўляецца іх паходжанне, даюцца эквіваленты з рускай мовы, а ў многіх выпадках і з іншых моў. Здабыткамі беларускай фалькларыстыкі сталі зборнікі: «Беларускія прыказкі і прымаўкі» (1852), «Беларускія прыказкі і загадкі» (1868), «Беларускія песні» (1873, больш за 350 тэкстаў); рукапіс зборніка легенд, паданняў, былін, баек не выяўлены. Тэксты зборнікаў суправаджаў прадмовамі, у якіх выказаў свае погляды на беларускую народную вусна-паэтычную творчасць. Аўтар гістарычнага нарыса «Аб плямёнах да часоў Рурыка, што засялялі беларускую тэрыторыю» (рукапіс у бібліятэцы Расійскай Акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу), «Успамінаў майго жыцця» (рукапіс у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі).

У. Л. Гасянкоў

Прахаў Адрыян Віктаравіч (04(16). 03.1846, г. Мсціслаў - 01(14)05.1916, Ялта), гісторык рускага мастацтва, археолаг і мастацкі крытык. У 1867 г. скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт. З 1873 г. выкладаў там гісторыю мастацтва. З 1875 г. выкладаў у Акадэміі мастацтва ў Пецярбургу, у 1887—1897 гг. у Кіеўскім універсітэце. У Кіеве кіраваў будаўніцтвам і роспісам Уладзімірскага сабора, даследаваў шэраг помнікаў старажытнага рускага жывапісу XI—XIII стст., займаўся вывучэннем мастацтва Старажытнага Усходу. Рэдагаваў мастацкія аддзелы часопі-саў «Пчала» (1875—1878) і «Мастацкія скарбы Расіі» (1904—1907). За артыкулы, накіраваныя супраць Акадэміі мастацтва, быў адхілены ад выкладання ў ёй (кан. 1870 г.). Вітаў

рэалістычнае мастацтва, але ў канцы ХІХ ст. перайшоў на кансерватыўныя пазіцыі.

*Большая советская энциклопедия.
М., 1975. Т. 20.*

Прахаў Мсціслаў Віктаравіч — вучоны-гісторык, перакладчык. Нарадзіўся ў 1840 г. у г. Мсціслаў Магілёўскай губерні. Вырас у дваранскай сям'і і атрымаў адпаведнае выхаванне і падрыхтоўку да паступлення ў Мітаўскую класічную гімназію. Ёсць меркаванне, што пазней ён вучыўся і ў Пецяўбургскай гімназіі. Бліскуча скончыў у 1863 г. гісторыка-філалагічны

СТАРОНКА 82

факультэт Пецяўбургскага ўніверсітэта. Адзначаны яго высокія веды грэчаскай, лацінскай, нямецкай і рускай моў. Праявіў самастойнасць у засваенні гісторыі, славянскай філалогіі, логікі, псіхалогіі. Вучоная камісія Пецяўбургскага ўніверсітэта прызнала яго выпускную працу вартай пачэснай ступені кандыдата гістарычных навук. Мсціслаў Віктаравіч адразу ж быў зацверджаны папярэднікам Санкт-Пецяўбургскай вучэбнай акругі і па грамадзянскай службе аднесены ў разрад чыноўнікаў дзесятага класа.

Ёсць звесткі, што ненадоўга М. В. Прахаў адпраўляўся ва «ўнутраныя губерні Расіі», а пасля, з мэтай удасканалення сваіх ведаў, ездзіў за мяжу. Колькі часу прабыў і дзе — невядома. Вярнуўся ў Пецяўбург, жыў і працаваў тут да 1876 г. Потым пераязджае ў Дэрпт, уладкоўваецца ва ўніверсітэт выкладчыкам і зацвярджаецца на пасадзе дацэнта рускай мовы і славеснасці. Тут акрамя чытання лекцый і практычных заняткаў са студэнтамі М. В. Прахаў захапіўся праблемай «Помнікі мінулай гісторыі ў старажытнай рускай літаратуры», пачынаючы са «Слова пра паход Ігараў». Працягваў работу па складанні «Старажытнарускай граматыкі».

У часы адпачынку захапіўся перакладамі з нямецкай мовы, найперш Г. Гейне, а таксама персідскіх песень і інш. Бываў малады дацэнт і дома, у родным Мсціславе, дзе праводзіў археалагічныя раскопкі, шукаючы пацвярджэнне сваіх навуковых высноў у розных пісьмовых крыніцах. Справы ў Прахава ішлі ладам. Былі здабыткі навуковай дзейнасці. Аднак вучоны энтузіяст моцна захварэў. 24 сакавіка 1878 г. вучоным саветам Юр'еўскага (Дэрскага) ўніверсітэта большасцю галасоў ён на тры месяцы быў зволнены для лячэння. Далейшы яго лёс застаўся невядомым.

Сердзюкоў Іван Іванавіч — вядомы публіцыст і вучоны-гаспадарнік сярэдзіны ХІХ ст., гаспадар маёнтка Кудрычы на Мсціслаўшчыне. Нарадзіўся 12.11.1803 г. на Палтаўшчыне. Вучыўся ў Канатопскім вучылішчы, у Чарнігаўскай гімназіі і два гады ў Харкаўскім ўніверсітэце. 17-гадовым пачаў сваю працоўную дзейнасць. Даслужыўся да пасады сталанадначальніка ў канцылярыі ваеннага губернатара. Адначасова вёў судовыя справы мясцовых памешчыкаў. У 1832 г. удзельнічаў у фарміраванні казацкіх палкоў, за што быў узнагароджаны брыльянтавым пярсцёнкам. У

1842 г. пераязджае ў вёску Кудрычы, у маёнтак, які дастаўся яго жонцы, дзе пражыў 44 гады і там быў пахаваны.

І. І. Сердзюкоў — вечны шукальнік праўды. Еняшчэ напярэдадні прыгоннай рэформы павёў гаспадарку па шляху, у якім былі вельмі прыкметныя капіталістычныя рысы.

Будаваліся гаспадарчыя пабудовы, прымяняліся культурныя лугі, капаліся асушальныя і паліўныя каналы, ліквідаваліся аборкі, развівалася жывёлагадоўля, новае ўкаранялася ў паляводства (штучныя ўгнаенні) і інш.

На працягу 1844—1850 гг. І. Сердзюкоў актыўна супрацоўнічаў у «Земледельческой газете». Вёў шырокую перапіску па многіх пытаннях з такімі ж гаспадарамі, як ён, з розных куткоў Расіі. У 1850 г. ён прызначаецца членам-карэспандэнтам «Вольного экономического общества». Пяру І. І. Сердзюкова належаць шматлікія працы: «О ценах на сельские произведения», «О болезни овец», «О белорусском хозяйстве», «О скотоводстве», «Испорченное и исправленное хозяйство», «Народные приметы и метеорология», «Очерки хозяйства моего», «Климатология Мстиславского уезда», «Описание Мстиславского уезда», адзначаныя ганаровым водгукам вучонага камітэта Міністэрства дзяржаўных маёмасцей.

У. Л. Гасянкоў